

ÇANKAYA

IV

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Kasım 1999

FALİH RIFKI ATAY

ÇANKAYA

IV

CGAZETESİNİN

OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

YENİ DEVİR

Ankara'da İlk Günler

-1-

Saltanatı kaldırmak, Osmanlı devrine son vermektir. Eski devlet, artık bir geçmiş zaman hatırası idi.

1922 sonunda yeni bir devrin eşiğindeyiz. Fakat bu yeni devir, henüz Mustafa Kemal'in bir sırrıdır. Cumhuriyet kelimesi, 1923 Nisanında ilân olunan Halk Fırkası umdeleri arasında bile yoktur. Bağlı olduğu limandan ayrılmış bir geminin içindeyiz. Enginlere doğru uzaklaşıyoruz. Fakat nereye varmak için? Bunu yalnız kaptan köprüsündeki adam biliyor. Halk yolcuları şevk içinde türkü çağırmaktadırlar. Onların içinde tek bir şey var: Bu adama inanmak! Bu adam onlar için kader gibi bir şey...

Fakat halife İstanbul'dadır. Ne o, ne de Mustafa Kemal'in Büyük Millet Meclisindeki muhalifleri ve bu muhaliflerle yeni işbirliği eden saltanatçı ve şeriatçı gazeteciler, Tanzimatçı veya medreseciler, bir esrarlar âlemine doğru bu gidişten hoşnut değildirler.

Dostum rahmetli Namık İsmail, son Halife Abdülmecid Efendi de resim meraklısı olduğu için, ara sıra veliaht köşküne devam ederdi. Halife seçildikten sonra saraya gitmiş. Mecid Efendi kendisini kabul etmiş:

- Bütün şehzadeliğimi bu halka iyi bir padişah olmak için neler yapacağımı düşünerek geçirmiştım. Bu düşüncelerimi bir deftere yazmıştım. Hepsini yaktım... demiş.

Biz Mustafa Kemal ile İzmit'te buluştuğumuz vakit telâşlıca bir gün geçirmiştık. Meclisteki hocalar "Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" isimli bir risale neşretmişlerdi. Bu risalede "Meclis halifenin ve halife meclisindir" deniyordu. Tasvir-i Efkâr sahibi Velid Ebüzziya da toplantıda:

- Yeni hükûmetin dini olacak mı? diye sormuştu.

- Dini var efendim, fakat İslâm'da fikir hürriyeti de vardır.

- Hayır, anlamak istiyoruz. Hükûmet bir din ile tedeyyün edecek mi?

Şimdi başka türlü ikiye ayrılmıştık. Artık bir tarafta hainler ve saraycılar, bir yanda milliyetçiler ve istiklâlciler yoktu. Ayrılık bu sonuncular arasında idi.

İstiklâlcı Mustafa Kemal, saltanatı kaldırdığı günden beri, eski müesseseleri ve nizamları nereye kadar ve nasıl değiştireceği bilinmeyen bir ihtilâlcı idi. Tanzimat'tan beri her ıslahat hareketinde karşı karşıya gelenler, yine karşı karşıya idiler. Bu ayrılış daha da derindir. Çünkü ihtilâlcinin karşısında basit bir gericilik ayaklanması yoktur. Saltanat geleneklerine bağlı Osmanlı Tanzimatçıları da onlarla beraberdirler.

Vakitsiz ve ihtiyatsız bir adım, Mustafa Kemal'i pek güç bir duruma sokabilir. Ama büyük stratej, bu güç durumları, fırsat buldukça muhalifleri için yaratacaktır. Muhalifleri de ona fırsat vermekte hiç hasis değildirler.

Nitekim o günlerde seçim kanununda bir değişiklik teklif etmişlerdir. Bu değişikliğe göre bir seçim çevresinde beş yıl oturmamış olanlar milletvekili olamayacaklardı. Mustafa Kemal ise, o günkü Türkiye sınırları içinde, hiçbir seçim çevresinde 5 yıl "mütemekkin" olmamıştı. Demek ki, yeni Meclise üye seçilemeyecekti. Fakat Rumeli kaybolmuşsa, harpler içinde beş yıl bir yerde oturmak imkânı bulmamışsa kabahat onun mu idi? Mustafa Kemal, bu tema üzerinden pek kolay bir savaş açtı. Memleketin her yanından Meclise protestolar yağdı. Düşmanları sinmek zorunda kaldılar.

Sekiz ay süren Lausanne konferansında bir kesilme olması üzerine

Ankara'ya gelen başdelege İsmet Paşa'ya karşı hazırlanan hücum taktiği de havaya gitti.

Mustafa Kemal'in hiç boş durduğu yoktu. Bütün sırlarını sımsıkı gönlünün içine kapayarak, halkı kendine bağlamak için dolaşıp durmakta, Meclis dışındaki otoritesini kuvvetlendirmekte idi.

1923 Temmuzunda Lausanne'da yeni devleti bütün dünyaya tanıtıyorduk. Kapitülâsyonsuz, tam egemenlik ve bağımsızlık şartları içinde millî bir devlet olmuştuk. Birinci Dünya Harbine girdiği vakit bu devlet, gerçi bir saltanattı ama, bir yarı sömürge idi. Rus çarından izin çıkmadıkça Alman sermayeli demir yolunu Ankara'dan bir karış ileriye yürütmeye hakkı yoktu. Doğu vilâyetleri, tıpkı Rumeli gibi, vatandan kopmak üzere idi.

İsmet Paşa, eski şartlardan ne mümkünse kurtarmak isteyen kibirli Lord Curzon'un bütün tekliflerini reddetmişti. Birinci Dünya Harbi kazanççıları bırakınız, yanında bulunan ileri fikirli arkadaşlarından bile buna şaşanlar vardı. Lord Curzon, her reddolunan teklifi geri aldıkça:

- Ben bunu cebime koyuyorum. Yarın para bulmak için bize geleceksiniz. Para bende ve (Fransız başdelegesini göstererek) bunda var. Her para istedikçe cebime koyduğum reddedilmiş tekliflerden birini size takdim edeceğim, diyordu.

Bu söze dikkat ediniz, yeni Türkiye'nin kendi alın terinden başka hiçbir kaynak bulamıyarak, devletçi sistemle, kalkınmaya uğraşmasının başlıca sebebinin anlamış olacaksınız. Büyük devletler sekiz aydan fazla tartışmalar sonunda yeni Türk devletini tanıyacaklar, fakat daha birkaç sene "kabul" etmiyecektir, hatta yeni başkente yerleşmek için elçilik arsası bile aramıyacaklardı. Silâhlı bir dayatış savaşından silâhsız bir dayatış savaşına geçiyorduk. Kuvay-ı Milliyecilik ruhu, hiç zayıflamaksızın ve ümitsizliğe düşmeksizin, yeni devletin bütün kuruluş devrinde dinamizmini ve yılmaz iradesini titizce koruyacaktı.

Ağustosta Bolu milletvekili seçilmiştim. Mardin Milletvekili Yakup Kadri ile beraber Ankara'da, Hamamönü taraflarında kerpiç bir ev bulduk.

-2-

Vaktiyle Hristiyanlar Ankara'nın bütün iyi geçim ve kazanç kaynakları üstünde kurulmuşlar, kalenin istasyona bakan sırtını konakları, otelleri, lokanta ve hanları ile donatmışlar. Çankaya ve Keçiören semtlerine de asma, yemiş ve gölge ağacı dikerek yaz için serince birer köşe edinmişler.

Biz Türkler efendiliğimizle kalmışız ama, onlar, çorbamız kesilmişler.

923'te Ankara'ya geldiğimiz vakit, bağ evleri müstesna, Hristiyan mahallesinden eser yoktu. Trenden inince iki taraflı bir bataktan, ağaçsız bir mezarlıktan, kerpiç ve hımış esnaf barakaları arasından geçerek tozuması bir türlü bitmeyen bir yangın yerine sapardık.

Şimdi geri bir Anadolu kasabasının bile o günkü Ankara kadar iptidâî olduğunu sanmıyorum. Yemek ve yazmak için eve bir masa yaptırmıştık. Dört ayağından hiçbirisi ötekine koştur "müvazi" değildi. Yakup'la karşısına

geçer, bu masanın nasıl düz durabileceğine şaşardık. Ankara, İstanbul surları dışındaki bütün Türkiye'nin sembolü idi. Ermeniler ve Rumlarla beraber hayat ve "umran" denecek ne varsa hepsi sökülüp gitmişti. Bu şehri ve bu memleketi temelinden çatısına kadar kuracaktık.

Gazi Mustafa Kemal, Çankaya'da havuzlu bir küçük köşkte otururdu. Galiba bir İngiliz yapağı tüccarının evi imiş. Nakil vasıtaları yalnız atlı fayton arabaları olduğundan, şehirden oraya kadar bir hayli sürerdi. Yol denebilecek bir şey de yoktu. Eski halkevinin bulunduğu tepe eteklerinden ta Çankaya sırtlarına kadar bozulmuş bağlarla asma kütükleri ve yabanî gül fidanları arasından sarsıla sarsıla giderdik. Çankaya'dan ufuklar boyu bomboş bir bozkır parçası görünürdü. Bu kül ve toz yığınları içinde bir yeni devlete başkent yapmayı düşünmek değil, onun yüzüne bakmak bile cesaret kırıcı bir şeydi.

Yerliler bize yaban derler ve aramıza katılmazlardı. Birinden bir ev arsası satın almak istemiştım. Beni Çankaya yokuşu üstündeki tarlasına götürdü, eni boyu, sınırı ve içindeki ağaçlar üzerine ne söyledi ise, hemen hiçbirini anlamamıştım. Lehçe ve şive bakımından da birbirimize o kadar yabancı idik.

Sokakta dolaşanlar veya Meclis yanındaki aşçı dükkânı ile belediye bahçesinde buluşanlar hep aynı kimseler olduğumuzdan selâmlaşmazdık bile! "Ah bir anonim olmak, kalabalık içine karışıp kaybolmak tadına kavuşabilseydik..." diye hasretlenirdik. Gündüzleri Meclisten başka vakit geçirecek yer yoktu. Akşamları Mustafa Kemal tarafından çağrılmaya can atardık. Eğer davetli değilsek, Meclisin yakınındaki aşçı dükkânının içki içebildiğimiz köşesinde toplanırdık. Men-i Müskirat Kanunu yürürlükte idi. İçkimizi polis müdürünün adamlarından temin ederdik. Bunun bir adı da "Dilaver suyu" idi. Dilaver, polis müdürü! Bağlarda oturan bazı milletvekillerinin de imbikleri vardı. Bir akşam böyle bir bağda bize sıcak rakı ikram edildiğini hatırlıyorum. Elektrik yoktu. İkide bir yavaşlayan ve kararan lüks lâmbaları ile didişip dururduk. Neden sonra lokomobilden bazı yerlere elektrik vermişlerdi. Işığı titriye titriye yanardı. O sıralarda "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde şöyle ilânlar okurduk: "Elektrikli odalar kiralıktır!" Bu ilân Amerika'da okunsaydı, elektrikle dönen veya elektrik düğmesine basılınca duvar kapakları açılıp, ihtiyaca göre, yatak odası yahut yemek odası vazifesini gören son icat şeyler olduğu sanılacağını söyliyerek gülüşürdük. Evler de, eşyalar da bir âlem di.

 arşı o kadar iptidâi idi ki, küçük bir masanın üstünü aynı çeşit bardak, kadeh ve tabakla donatamazdık. Şu bildiğimiz Beyoğlu, Karaoğlan  arşısından Paris'te bir bulvar gibi görünürdü.

Ankara Belediye Reisi:

- Tozdan ne zaman kurtulacağız? sorusuna:

- Bunlar ne biçim adamlar, hem yol isterler, hem toz istemezler... diyordu.

İlk kış, Ruşen Eşref'in evine ziyarete gitmiştik. Ana yolun bir dere aşırı sırtında idi. Biz evde iken kar yağdı, mübalâğa etmiyeyim ama, galiba iki

gün iki gece kımıldııyamadık, misafir kaldık.

Bereket kış, kuru geçerdi. Toprak donar, her yer yola dönerdi. Yazın toz kasırgaları içinde boğulur gibi olurduk.

Ruslar devamlı otururlar, öteki yabancılar ara sıra gelir ve hemen dönerlerdi. Yerleşmeğe hiç niyetleri yok gibi idi. Fransız elçiliği, bir aralık, kale tarafında Osmanlı Bankasına taşınmış, depoyu Goblen halılariyle kabul salonuna çevirmişti.

Bazıları:

- Sıfırın üstünde medeniyet kurulmaz, diyorlardı.

Şüphesiz İsviçre'nin deniz kıyısında olmadığını unutuyorlardı.

Eşek, yerli halkın başlıca nakil vasıtası olmakta devam ediyordu. Sık sık, sokaklarda tellâllar:

- Eşek bulaan... Eşek bulaan... diye haykırarak kaybolmuşları arardı.

Yerli halk, devletin kalkıp gitmeyişinden memnun da değildi. Hayat pahalılaşacaktı. Kendileri, dışarıdan akın edenler arasında eriyip gideceklerdi. Bir avuç arsası olanın, birkaç yıl içinde zengin olacağını tahmin etmiyorlardı.

Ankaralı bir dostum anlattı: Şimdi Atatürk Bulvarının üstündeki büyük apartmanlardan birinin arsası satılıkmış. Galiba 200 liraya kadar bir şey. Almak için haber yollamış. Bir ses çıkmamış. Sonradan öğrenmiş ki, sahibi bir yabancıya satmış:

- Yahu, niçin bana vermedin? diye sormuş.

- Vallahi burasını babam da ekti, ben de ektim. Bir hayrını görmedik. Ne diye seni zarara sokayım? Bir yabancıya verdim... demiş.

Akşamları masa başında geç vakitlere kadar konuşmaktan, içimizi canlandırmaktan başka eğlencemiz yoktu. Yalnız toplantılar değil, evler, oteller, sokaklar hep kadınsıydı. Amerika'nın ilk göç zamanlarında bile kadın, Ankara'nın ilk kuruluş yıllarında olduğu kadar bulunmazlığı hissettirmiş midir, diye düşünürüm. Bir gün bir milletvekiline İstanbul usulü çarşaf giyen karısı ile Karaoğlan çarşısında rastlanması, Mecliste dedikodu konusu olmuştu.

Geceleri araba olmadığı için, Yakup Kadri ile beraber Kemal'in lokantasından çıkınca sık sık cep fenerlerimizi yakarak, güçlkle evimize giderdik. Yol uzun, bitmiyecek gibi gelirdi. Hiç unutmam, bir akşam erken yatmağa karar verdik. Karaoğlanı geçtik. Tam yangın yerine gelince, boş ve ıssız karanlık bizi âdeta geriye doğru itti. Döndük, tekrar içki masasındakilere katıldık. Karşılıklı konuşmalarımızda öyle tükenirdik ki yeni bir İstanbul yolcusu meclislerimize taze bir hava katmazsa ne yapacağımızı bilmezdik.

Dairelerde, ancak aç kaldıkları için İstanbul'u bırakan memurlar vardı. Bir siyasî hırsları ve heyecanları da olmadığından bunlar büsbütün bedbaht kimselerdi. Beş on memurun bir tek kerpiç odaya sığındığı olurdu. Bir akşam rahmetli Nuri Conker, gece yarısından sonra Çankaya köşkünden çıkarak eski mahallelerden birindeki evinin kapısında otomobilden iner.

Cebinden asma demirli büyük kapı kilidinin anahtarını çıkardığı sırada bir de bakar ki ayda bir tuhaflık var. Tam ortasından bölünmüş gibi bir şey, şaşıp seyrettiği sırada, o saate kadar kim bilir nerede hangi arkadaşı ile içip sallana sallana evine dönen bir memurun geldiğini görür.

- Birader efendi, diye çağırır.

- Buyurunuz.

- Hâdise-i cevviyeyi görüyor musunuz?

Adamcağız başını bile kaldırmıyarak:

- Bırak Allah'ını seversen, benim burnumun ucunu görececek hâlim yok, cevabını verir.

Tek avuntu, ara sıra İstanbul'a kaçmak! Trenlerde henüz yataklı vagon ve lokanta yoktu. Sabahleyin kalkar, öğle yemeğini Polatlı, akşam yemeğini Eskişehir istasyonunda yer, geceyi rahatsız kompartımanlarda geçirir, ertesi sabah Kocaeli'nin yeşil tabiatını ve körfezin mavi sularını görünce, ölmüşten dirilmişe dönerdik. Tahtakurusu yüzünden çok defa kompartımanlarda uyunmazdı. Bir gece, açık pencerenin yanında ayakta kalmıştım. Trenin hızı ile kendini tutamıyan bir baykuş göğsümün üstüne çarptı. Yolda sıtma alanlar çoktu. Yine de iki gün İstanbul keyfi sürmek için bunca zahmeti göze alırdık.

Henüz İstanbul'dan gelen bir iki arkadaş, bir akşam üstü Çankaya köşkünün bahçesinde buluştuktu. Güneş batıyordu. İçlerinden biri:

- Paşa hazretleri, gelin de bu gurubu İstanbul'da bulun, dedi.

Henüz İstanbul'a gitmek devri gelmediği için Ankara'dan ayrılmayan Mustafa Kemal davetlisinin yüzüne şöyle bir hazin baktı idi.

Cumhuriyetin ilân edilmesine daha iki ay var. Ankara'nın başkentliğine bile karar vermemiştik. İstanbul'a dönmek istemiyen kaç kişi idi, bilmiyorum, fakat hiç olmazsa Eskişehir'e doğru, yeşil ve sulak yerlere doğru gitmek istemiyen hemen hemen yoktu. Mustafa Kemal:

- Ankara kendisi merkez olmuştur, istilâ onun kapısında durmuştur, diyordu.

Yer seçmek bahsi açılrsa, Ankara'nın birçok rakipleri vardı. Garba doğru Eskişehir ve Bursa, merkeze doğru Konya belli başlılar arasında idi.

Ankara susuzdu. Ağaçsızdı. Kuru ve yabanî idi. Fakat Büyük Millet Meclisi orada kurulmuş, orada toplanmış, bütün savaş oradan idare edilmişti. Yeni idarenin milletlerarası edebiyatta adı "Ankara Hükûmeti" idi. Meclis toplandıktan iki ay kadar sonra Malatya Milletvekili İsmet Paşa, Ankara'nın başkent olması için Meclis Reisliğine tahrir verdi. Bazı duraksamalar gösterilmekle beraber, sonunda herkes en kestirme yolun, bulunduğumuz yerde kalmak olduğunda birleşti.

Meclisten çıktığımız vakit hemen kapı önüne eski bir idare amirinin dikmiş olduğu çamı göstererek:

- Bakınız ağaç da pek iyi yetişiyor, diyorduk.

Vaktiyle bağlar ağaçlıkmış. Yakınlarda küçük korular varmış. Çankaya bekçisine bir gün:

- Buradaki ağaçları ne diye kestiler? diye sormuştum.

- Gölgeden başka bir şey verdikleri yoktu ki, dedi.

Bir defasında da yerli bir tanıdık bize:

- Geliniz, size bir mazılık göstereyim, dedi. Arka taraflara doğru gittik. Hayli uzaklaştık. Bir köşeden sapınca:

- Aa... dedi.

Çıplak bir dağ idi:

- Harpten önce burası mazılıktı, ne olmuş bunca ağaç? diye şaştı.

"Yeşil Ankara" başlığı ile "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde bir başmakale yazdığım vakit, Mecliste âdeta hakarete uğrıyacaktım:

- Dalkavuk... diye söyleniyorlardı.

- Bakınız, dedim, ikiden biri, ya Ankara yeşil olur ve su gelir, yahut devlet merkezi olmaz.

Hâlbuki ben Birinci Dünya Harbinde çölde Bir-üs-Saba'da yeşillik yarattığımızı görmüştüm. İsrail, birkaç binalı bir iki bahçeli bu kasabayı şimdi altmış bin nüfuslu şehir haline getirmiştir.

Ben insan iradesinin yaratıcılığından hiç şüphe etmemişimdir. Şevk ve eyimserliğimi en güç şartlar içinde kaybetmeyişimin sebebi budur.

Ankara'nın modern bir merkezi olabilmesi için aylarca hatta yıllarca bütün edebiyatımı seferber ettim. Şehir plâncılığı fikrini yaymak için birkaç yüz yazı yazdım. Eğer Frenk uzmanları çabuk kovulmasaydı ve son defa İstanbul'da olduğu gibi, spekülâsyoncular ve arsa tüccarları plâna musallat olmasaydılar, Ankara bugün şimdikinden birkaç misli daha ileri bir şehir olurdu. Geçenlerde ölen eski İngiliz büyükelçilerinden Sir Georges Clarck, Türkiye'ye son gelişinde benimle buluştuğu vakit:

- Ankara'dan geliyorum. Hiçbir şeye şaşmadım. Çimento oldukça, bütün o binalar yapılabilirdi. Fakat Ankara'nın yeşilliğine şaştım, demişti.

Ben "Yeşil Ankara"yı yazdığım yıllarda Sir Georges Clarck da

Çankaya'daki ahşap evinden ufuklar boyu bozkır boşluğunu seyrediyordu.

Ankara için bir rapordan bazı parçalar sunuyorum:

Şehirlerin kuruluşu, büyüüşü ve yapılışı, mücerred manada almak şartile, rakımla hiç de ilgili değildir. İç harpten önce dünyanın en bayındır şehirlerinden biri sayılan Madrid'in denizden yüksekliği 655 metre idi.

Münih'in rakımı 526'dır. Buna karşı Berlin'in, Londra'nın, Paris'in

Nevyork'un, Oslo'nun, Hamburg'un rakımları 30-200 metre arasındadır.

Fakat biz, Ankara'nın 907 metre olan yüksekliğini ne Berlin'in 70, ne de koca bir yeni zaman şehri olan San Salvador'un 682 metre olan rakımı ile kıyaslayarak bir hüküm çıkaramayız: Çünkü Ankara, üzerinde 13 vilâyet bulunan ve Türkiye'nin en geniş parçası olan iklim özellikleri kendine has Orta Anadolu'nun bir toprak parçası üstünde kuruludur.

Burası bir yayladır ve bu yüksek platformda dünyanın enengin medeniyetleri doğmuş ve gelişme imkânları bulmuştur. Çünkü bu yaylada iklim, erkek bir iklimdir. Yıllık ısı ortalamaları büyük farklar göstermez.

"Traité de climatologie biologique et medicale" adlı eserinde Lion Tıp Fakültesi climatologie ve hydrologie thérapeutique profesörü Bay Piéry, bu yaylayı -yanlış bir görüşle- bozkır olarak saydığı hâlde burada bir medeniyetin kuruluşu için en büyük vasıfların bolluğunu şu cümlelerle anlatmaktadır:

"...Bu iklim, mihnet ve meşekkate karşı koyma terbiyesini veren eşsiz bir mekteptir. Buradaki insan tabiatın asiliğiyle savaşmayı ahlâk edinmiştir. Sıcak memleketlerin yakıcılığına olduğu kadar, kutup soğukları ile uyuşabilir.

Bu iklim, inisiyatif yeteneğini ve moral enerjiyi geliştirir. Bu ırkın cilt dokusu kuvvetlidir. Hava değişimleri onun karakterinde savaşçı vasıfları kuvvetlendirir."

Moskova Merkez Biyologie ve Climatologie Enstitüsü profesörlerinden Dr. Aleksandrof'a göre: "Osmanlı Türklerinin, anayurt iklimlerine hiç benzemeyen dünyanın dört köşesinde asırlarca yaşayabilmeleri ve buraların muhit özelliklerine göre kuşaklar yetiştirmeleri, işte bu yayla ikliminin nimetlerinden biridir."

Ankara'nın on yıllık hava basıncı, ortalama 685,5 milimetredir. Deniz düzeyinin normal basıncı 760 milimetre olduğundan bunun manası şudur: İnsanların sıhhati üzerinde en büyük bir etkisi, atmosfer basıncı, enternasyonal miyarlara göre, Ankara'da tatlı bir yayla özelliği gösterir ve çok değişmez.

Ankara ikliminin en orijinal tarafını ısıda buluyoruz. Ankara'nın on yıllık ısı ortalaması, sıfırın üstünde 12 derecedir. Hâlbuki bir de büyük şehirlerin yıllık ısı ortalamasına bakınız: Oslo 5.5, İstokholm 5.7, Kopenhag 6.9, Liverpool 9.4, Londra 9.8, Hamburg 8.4, Berlin 9.4, Münih 8.4, Paris 10.2, Zürih 8.4, Viyana 9.6, Belgrad 11.2, Bükreş 10.2, Varşova 7.9, Leningrad 4.6, Moskova 3.4, Odesa 9.9, Şikago 10.1, Nevyork 11.0, Vaşington 12.07...

Bu, şu demektir ki, eğer siz, ısı ortalamasını, şehir gelişmesi için bir ölçü olarak alıyorsanız, Ankaramız, dünyanın en ileri şehirlerinden biri olacaktır.

907 rakımlı Ankara'da ısı en yüksek olarak birkaç gün 37.5 dereceye çıkabilir. On yılda, yalnız tek bir gün müstesna, sıfırın altında 20.5 dereceden aşağıya düşmez. Gece gündüz ısı farkı nihayet 25 derecedir. Hâlbuki rakımı 150'yi bulmayan Şimal (Kuzey) Amerikasının Nevyork, Vaşington ve bütün Ohio ve Texas vadileri üzerine kurulmuş yirminci asır şehirleriyle Avrupa'nın bazı büyük merkezlerinde bu ısı ortalamalarının büyük farkları bir felâket hâlinedir: Tayfunlar, kasırgalar, toz bulutları, fırtınalar, bütün medenî vasıtalarla cihazlı olan bu şehirleri daima tehdit etmektedir. Eksiksiz ijiyen şartlarına rağmen sıcaktan ölenler, soğuktan donanlar, salgın hastalıklar, hayat ve hareketi felce uğratan tabiat afetleri hep bu müthiş sühunet farklarının arkasından geliyor. Biz Ankara'da bunları yalnız gazetelerde okumaktayız.

Sonra Ankara'nın şu iklim özelliklerine bakınız: Ankara'da yılda 116 gün ısı 25 derecenin üstüne çıkabilir. 95 günün gecesi sıfırın altına iner ve yalnız 15 gün gündüzün sühnet sıfırın altında kalır. Ankara'da senede ancak 46 gün sis oluyor. Bunun 7 güne indiği de vakidir. Ankara'nın en çok esen rüzgârı poyraz, yani s a ğ l ı k rüzgârıdır.

Önce Ankara, bir b o z k ı r değildir. Çünkü, enternasyonal birimleri rutubet miyarına nisbeti 55-75 derece olan yerler orta derecede kuru sayılır. Ankara'nın on yıllık rutubet vasatısı 57'dir. Yani orta derecede kuru şehirler arasındadır.

Yalnız, ısıda olduğu gibi, rutubette de Ankara havasında bir düzenlilik göze çarpar. Ankara'nın rutubet ortalamasının 60 olduğu yıllar vardır. Fakat 54'ten aşağı düştüğü yoktur.

Şimdi, Ankara'nın modern şehir ve sıhhî şehir davasındaki büyük meselelerinden biri üzerinde duracağız. Prof. Piéry diyor ki: "... İç şehirler, bilhassa salgın hastalıkların yerleşmesine imkân vermez. Orta Anadolu'da insanlarda ve nebatlarda, bünyevî hastalıklara az rastlanır. Tüberküloz ferdîdir. Buralarda daha fazla iklimin sıhhat üzerindeki menfi tesirlerini önleyerek ijiyen vasıtalarının yokluğu dolayısıyla görülen anjin, grip gibi hastalıklara tesadüf edilir. İklim dolayısıyla yenen ağır yemekler, mide ve karaciğer hastalıklarını doğurur."

Tıp, mevsim hastalıklarının, bilhassa yüksek rakımlı yaylalarda, en fazla, rutubetin kararlılığı ile önleneyeceği sonucuna varmıştır. Bugünkü fen, doğrudan doğruya yağmur yağdırtamıyor. Fakat tecrübeler, bize bu alanda kıymetli iki imkân vermiştir: Biri, tabiata rutubetin ekonomisini öğreten ağaç, öteki sıhhatin en belli başlı şartlarından biri olan belli ısı ve rutubet derecelerini temin eder ısıtma santralleri.

Ağaç, rutubetin hazinesidir. Havada rutubet derecesi azaldıkça ona rutubet verir. Fakat toplu hâlde ağaç, yani orman, bir taraftan rutubeti korurken, diğer taraftan da yağmur bulutlarını toplar. Bol ağaç, ki bizim Orta Anadolu için büyük davamızdır, elde ettiğimiz zaman Ankara'nın rutubet varlığı için en büyük faktörü sağlamış olacağız.

Eksiklerimiz, bol ağaç ve modern ısıtmadır. Bunları yalnız Ankara için değil, bütün Türkiye ölçüsünde istiyoruz. Biz ki yerden fışkıır gibi şehir kurmuş ve dünyanın en zengin kömür ve linyit kaynaklarına sahip bir milletiz. Eksiklerimizin ikisini de tamamlamak nihayet azamî kısaltılmış bir zaman meselesidir. Çünkü bol ağaç ve modern teshin, Türkiye'de yeni zamanlar şehri kurmakta olan Kemalizmin şehircilik davasının iki ana vasfıdır."

-3-

1923'te bir buçuk katlı Meclis binasına giriyoruz. Bu bina, Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki Fırkası tarafından iane ile yaptırılmıştır. Kapının karşısında reis yaverlerinin de oturduğu bir bekleme odası. Koridor üzerinde sağda küçük bir oda reise ayrılmıştır. Solda büyük bir oda var ki,

bakanlar, milletvekilleri burada buluşurlar. Mustafa Kemal de umumî temaslarda bulunmak için buraya gelir ve dipteki yazı masasında oturur. Toplantı salonu sıkıcı ve bozuk ışıklıdır. İki yanında merdivenle çıkılan dar dinleyici balkonları vardır. Dinleyiciler de, milletvekilleri gibi, aynı koridordan geçerek, aynı salon kapısından girip balkona çıkarlar. Milletvekillerinin oturmaları için ancak eski mektep sıraları bulunabilmiştir. Millî Hâkimiyet rejimi, 23 Nisan 1920'de, eski bir siyasî partinin bir vilâyet merkezindeki bu kulüp binasında kurulmuştu. Kuvay-ı Milliye devri bu çatının altında geçmiştir. Padişahlık bu sıralarda oturanların oyları ile kaldırılmıştır. Sonradan Cumhuriyet Halk Partisi merkezi için kullanılmak üzere, birçok tadiller yapıldığından, şimdi aynı binanın içinde eski havayı yakalamak bizim için bile güç. O dekor olduğu gibi kalmalı idi. Yeni devrin başlıca hatırası idi. Bu hatırayı bozmak günahını, Halk Partisi umumî kâtibi Recep Peker'e affedemem.

1923 Ağustosunda yan locaya çıkıp da salonda toplananlara bakanlar, yarı Asyalı bir teokratik devletten tam Avrupalı bir lâyük devlet çıkarmak için bir sürü nizamlar koymağa hazırlanan devrimciler karşısında bulunduklarına şüphesiz inanmazlardı. Bunlar, eski müesseseleri yıkmak ve yeni müesseseler kurmak için açık programlı bir partiye söz vererek seçilmiş kimseler değildi. Vatanseverce işler görmeğe gelen, fakat 10 kişisi ikinci onuna uymayan, yetişmece farklı, kafaca farklı, anlayışça, görüşçe, isteyişçe, çok defa, taban tabana aykırı denecek kadar farklı bir "kalabalık"tı. Bu kelimeyi fena bir manaya almayınız. Topluluk manasına kullanıyorum. Mustafa Kemal'i liderlikten alınız. Yerine sağa doğru herhangi bir şahsiyet koyunuz. Bu "kalabalık" arasında böyle bir liderin bilâkis eski müesseseleri ayakta tutmak ve kuvvetlendirmek için kolayca çoğunluk bulacağına şüphe yoktu. Mustafa Kemal kendi çoğunluğunu, yavaş yavaş ve yerine göre, ya sevilmesine, ya sayılmasına, ya korkulmasına, inanılmasına veya arkasından gidilmekten başka çare olmayacağı kaderciliğine dayanarak yaratacaktı. Bu çoğunluk yine de çok uzun yıllar sun'î ve eğreti olmaktan çıkmıyacaktı.

Kalabalığı kısa ve kuş bakışı bir tahlilden geçirelim: Saracoğlu, Mahmut Esat, Vasıf gibi Ankara'da tanıdıklarımızla beraber biz Türkçüler, fakat Türkçülüğün tam Batılı kolu vardık. Tanzimat'tan beri devam eden kültür ve medeniyet ikizliğini tasfiye etmek, eski nizamı köklerine kadar yıkmak ve Türk milletine, Batı topluluğu içinde bir yeni çağ cemiyeti olarak yer alma imkânlarını vermek için Mustafa Kemal'in zafer otoritesini fırsat biliyorduk. Meşrutiyet devrinde şer'iyye mahkemelerini, niteliklerinde hiçbir değişiklik olmamak üzere, meşihat dairesinden alıp adliye binasına yerleştirmek bizler için bir başarı idi. Radikal reformlar fikri o kadar azınlıkta idi. O gidişle daha bir asır olduğumuz yerde bocaladık. Çünkü medreseler, sivil mekteplerden daha çok insan yetiştiriyordu.

Padişah aynı zamanda halifedir. Hükûmette padişahın sadrazamı varsa, halifenin de şeyhülislâmı vardır. Maarif ikizdir: Sivil mektep ve medrese

vardır. Sivil mektep dahi, kültür bakımından medresenin kontrolü altındadır. Adalet ikizdir: Batı dünyasından aldığımız kanunlarla hükmeden mahkemeler ve hâkimler, şeriat esaslarına göre hükmeden şer'iyye mahkemeleri ve kadılar vardır. Fetvasız harbe girilmez. Aile tamamiyle şeriatçılığın emri altındadır. İstanbul'dan en uzak merkeze doğru her yerde iki kadroyu iç içe görürsünüz. Sarıklı kadro, hiç şüphesiz, daha nüfuzludur. En itibarlı vali bile sarığa karşı riyakârlık eder. Kadın hukuksuzdur. İstanbul'da Türkçüler piyano çalan veya nutuk söyleyen çarşafli bir hanımı sahneye çıkarmayı bir devrim sanmışlardır.

Fakat Birinci Dünya Harbinde kocası ile bir ada otele inen Türk kadını, polis müdürü tarafından kolundan tutulup kovulmuştur. Aynı arabaya binen kadın ve erkekten polis, karı koca vesikası sormaktadır. Üniversite vardır ama, içinde hür düşünce nefes alamaz. Felsefe, medresenin malıdır. Biz ileri Türkçüler nihayet bu kargaşalıktan kurtulmak zamanı geldiğine seviniyoruz. Bereket Mustafa Kemal, Enver gibi, gericiliğe dayanarak sadece şahsî hüküm ve nüfuz kazanmak eğiliminde değildi. Hayalimizde ne varsa, onun yıkılmaz ve karşı konulmaz itibarına güvenerek gerçekleştirecektik. Hâlbuki onun devrimciliği, bizim hayallerimizi bile aşan bir enginlikte idi. Mavi gözlerine baktıkça, gelecek zamanların rüyalarını görürdük. Acaba eserini tamamlayıncaya kadar yaşayacak mıydı? Bütün kaygımız bundan ibaret.

İleri Türkçüler, dedim. Gerileri de vardır. İçlerinden Tanzimatçı ve gelenekçidirler. Bunlar köklere kadar inen devrim kararlarını sevmiyeceklerdir. Çoğu saltanatın kaldırılışını hazmetmemişlerdir. Bir kısmı hilâfetin kaldırılmasından memnun olmayacaklardır. Fakat hiçbir yeni yazı ve dile, Türk milletini gerçek kültür hürriyetine kavuşturucu devrimlere kadar bizimle beraber kalmıyacaklar, Mustafa Kemal'den de ayrılmıyacaklardır. Bunlar "kerhen" Kemalisttirler. Şimdi de aynı kimseleri Türkçülük devrindeki geri akımlara saplanmış olarak görmekteyiz. Bir kültür hazırlıkları olmamakla beraber, tam bir inanışla Mustafa Kemal'e bağlı olanları kaydetmeliyim. Bunlar için o ne yaparsa doğru idi. Ona bir yeni zamanlar habercisi gibi, samimî bir imanları vardı. Uğrunda ölmeğe kadar her şeye razı idiler.

Hocalar vardır. Bazıları aydıncadırlar. Çoğu tam kara kuvvettirler. Birinciler kendi hâllerine bırakılsalar, eski binadan hiçbir taş kımıldatmazlar ve halk arasında uyanık hocalıklarını değil, taassubu okşayan riyakârlıklarını kullanırlar. Mustafa Kemal, bunlardan hilâfetin dinde yeri olmadığını, dinî delillerle ispat ettirerek faydalanacaktır. Kara kuvvet ise, Mustafa Kemal halife olsa kabul edecektir. Fakat hilâfeti kaldırınca da, kendilerine sağladığı menfaatler yüzünden, sessiz ve sinik, fırsat bekliyecektir. Yalnız birkaçı cesurdur. Her devrim kararını önlemek için kürsüye çıkacaklar. Onlara göre Mustafa Kemal büyük adamdır, millet kurtarıcısıdır, onsuz bu memleket olmaz ama, hele şu etrafındakiler olmasa, gibi bir edebiyat tutturmuşlardır. Etrafındakiler, tabîî bizler... Bütün hınçları, hücumları,

kinleri, nefretleri bize doğrulacaktır. Hilâfet kalktığı, şapka giyildiği, yazı değiştirildiği vakit, Mustafa Kemal yine Mustafa Kemal'dir. Biz ise dalkavuklar, müfsitler, zındıklar olarak lânetlerine uğrayacağız.

Yeni seçimlerde Birinci Millet Meclisinin ikinci grubu tasfiye edilmiştir.

Fakat bir muhalefet partisinin bütün unsurları yeni Meclise gelmiştir.

Aralarında siyasî şöhretler, yarı veya tam aydınlar şöyle böyle Türkçüler, fakat bilhassa Osmanlılar vardır. Devrimci değildirler. Gericici de değildirler.

Bunlar "bilâ kayd-ü şart Hâkimiyet-i Milliye" prensibini tutacaklar, Mustafa Kemal'in diktatör olmaması için dostça, muhalifçe uğraşacaklardır. Biraz sonra ilk gerçek demokrasi savaşını bunlar verecekler, "Terakkiperver Cumhuriyet" Fırkasını kuracaklardır. Kendileri ile Mustafa Kemal arasında asıl ayırıcı çarpışma, Cumhuriyet ilân edildiği zaman başlayacaktır.

Vaktiyle "Roman" adlı kitabımda "Gaziciler" ismini verdiğim, o ne derse "evet", neyi istemezse "hayır" diyen, pek azı sevgi, birçoğu menfaat duygusu ile onun şahsına bağlı birtakım da vardır. Silâhlıdır. Meclisin içinde bir çeşit "müfreze" halindedirler.

Vaşington'da ilk kongre toplandığı vakit, üyelerden birçoğu yatağanlı imiş. Birinci ve İkinci Millet Meclisinde de tabancalı idi.

Yaşayış, giyiniş ve tutum bakımından biz İstanbul kıyafetliler İkinci Mecliste yadırganırdık. Henüz potur ve külot bırakılmamıştı. Kalpaklar, birçoklarına, garip bir dağlılık hâli verirdi.

İkinci Meclisin yalnız vatanseverliğinde şüphe yoktu ve birbirine bu kadar aykırı kafa ve mizaçları biraz kaynaştıran yoğurucu hassa da bu idi.

Mustafa Kemal, Rauf Orbay'ın yerine eski arkadaşı Fethi Bey'i başvekil seçtirmişti.

Mustafa Kemal, Ağustostaki toplanışından 20 Ekime kadar hemen her gün Meclistedir. Parti grup toplantılarına reislik eder. Pek önemli işler olduğu vakit kürsüye çıkar, konuşur ve tartışmalar yapar.

Kendisine has bir reisliği vardı. O zamanlar takrirlerin oya konmadan önce reis tarafından açıklama yapılması âdetti. Mustafa Kemal'in açıklaması öyle olurdu ki, takririn kabul mü, yoksa ret mi edilmesini istediği anlaşılırdı.

Bir defa böyle takrirlerden birini oya koydu, beklediğinin aksi çıkınca:

- Lütfen ellerinizi indirir misiniz? Galiba eyi izah edemedim.. dedi ve yeniden ret kararı istediğini hissettirerek izah etti. Büyük devrim devrinin başlangıcında hiçbir şeyi olurluna ve tesadüfe bırakmak niyetinde olmadığı belli idi.

Bir defa da Halk Partisi tüzüğü konuşulduğu zaman, hoca milletvekillerinden biri kürsüde ağır tenkitlerde bulunuyordu. Tenkitler hiç de hoşla gidecek şeyler değildi. Hoca bir aralık:

- Bu "asrî" kelimesi de ne demektir? deyince, Mustafa Kemal, reislik makamında oturduğunu unutarak, yukarıdan hatibe doğru eğildi:

- Adam olmak demektir, hocam, adam olmak... demişti.

Doğrusu bütün devrim programının da hulâsasası bu idi.

Yeni ve parasız devlet, yüz binlerce Rumeli göçmeninin yerleştirilmesi gibi pek ağır ve tehlikeli bir yük altında idi. Kapalı bir oturumda yerleştirme işleri üzerinde görüşmeler yapıldığı sırada, Türk şairi Mehmet Emin Bey kürsüye çıkmıştı. Hicretler ve muhacirlere dair uzun bir mensur şiir okuyağa koyuldu. Amelî tedbirler üstünde durulmasını isteyen milletvekilleri sabırsızlanmakta idiler. Mustafa Kemal, yine hatibe doğru eğilerek:

- Sadede geliniz, beyefendi... dedi.

Mehmet Emin Bey:

- Sadede arkadaşlar gelecek, reis beyefendi... dedi ve kâğıtlarını toplayarak indi idi.

Cumhurreisi olduktan sonra, daima elindeki kâğıtları okumağa mahkûm oluşu ve Meclis tartışmalarına artık katılamaması, Mustafa Kemal'in bir hatip olarak tanınmamasına sebep olmuştur. Pek hünerli bir kürsü oyuncusu idi. Oyuncu kelimesini en iyi manasına almalısınız. Bazan bir hatip dolgun bir Meclis havası içinde kürsüye çıkar. Çoğunluğun kararı âdeta bakışlarda okunur. Bu havayı önce hafifletmek, sonra dağıtmak, nihayet başka bir yöne aktarmak için Meclisin ruh hâli ile inceden inceye oynamak zarureti vardır. Mustafa Kemal zorlama taktiğini pek az, meydana çıkan meseleler hayatî önemde olduğu zaman kullanmıştır. Bir gün kürsüye fırlıyarak aşağı yukarı demişti ki:

- Alacağımız kararlarda halk temayüllerini elbette göz önünde tutacağız. Mutlaka bu temayüllere karşı hareket etmiyeceğiz. Fakat eğer prensiplerimiz bahis konusu ise, başımızı veririz, prensiplerimizden fedakârlık etmeyiz!

Meclisin türlü kaynaşmaları içinde genç hırslar da belirmekte idi. Bakanlar, milletvekilleri tarafından seçildiği için, çabuk parlamak isteyen gençler koridor avına çıkarlardı. Bunun ilk misalini rahmetli Necati vermişti. Bir iskân vekâleti kurulması için taktir imzalatılıyor, bu büyük meselenin başlı başına bir vekâlet olmaksızın başarılamayacağını anlatmaya çalışıyordu. Yeni kuruluşun kahramanı olacağı için vekil de şüphesiz o seçilecekti. Kürsüden yine bütün ateşi ile konuştuğu sırada, milletvekilleri arasında, elinden hiç eksik etmediği tespihi ile ayakta duran Mustafa Kemal:

- Bütün bunları vekil olmak için söylüyorsun, seni vekil yapmıyacağız, diyordu.

Fakat Fethi Bey kabinesinin listesinde "İskân Vekili Mustafa Necati" ismini görürsünüz. Mustafa Kemal; kendisi ile doğrudan doğruya hasımlaşmadıkça, kinci ve inatçı değildi. Bilâkis müstesna bir yetiştirmeci idi. Necati'yi de sonradan pek sevdi. Öldüğü vakit Mustafa Kemal arkasından âdeta "hüngür hüngür" ağlamıştır. Ağlama zaafına pek az düştüğünü de hatırlatmalıyım. Mustafa Kemal, her türlü zaaftan tiksinen bir kuvvet, zekâ ve irade adamı idi.

Bir yanda muhafazakârlık, bir yanda Mustafa Kemal'in şahsî otoritesinin artmasını önlemek isteyen Millî Hâkimiyetçilik, bir yanda da ileri hareketçilik akımları artık iyice belirmektedir. Mustafa Kemal, akşamları

sofrasında ileri hareketi ve onun uğrunda verilecek bütün savaşları hazırlamaktadır. Arkadaşı Fethi Bey'i ve hükûmetin sağcı ve geri fikirli adamlarını tenkit etmektedir. Sanki bir devlet reisi değil de, bir muhalefet lideri idi. Bir defasında hükûmet aleyhine iyice girildiği sırada, holden Fethi Bey'in sesi duyuldu:

- Çocuklar susunuz, hükûmeti geliyor... diye telâşlanması görülecek şeydi. Beklemek, sabırla, fakat hazırlayarak, yoklayarak, hatta sinerek, her vakanın hakkını vererek beklemek!

Bir defa Saracoğlu kürsüde Arap kültürü diye tutturduğu vakit hocalar ayaklanmışlar, hatibi dövmek için kürsüye doğru yürümüşlerdi. Saracoğlu, acaba kendimi üzerlerine mi atsam, ne yapsam, diye düşündüğü sırada kapıdan Vasıf ve arkadaşları girerek kürsüye koştular ve bir kavga cephesi kurdular. Böylece hocaların ayaklanması sonuna kadar gitmedi. O akşam Mustafa Kemal, Saracoğlu'na diyordu ki:

- Bak çocuk, büyük bir hata ettin. Ya seni dövselerdi ne olurdu?

Yapacağımızı bir müddet daha geri bırakmaya mecbur kalırdık. Böyle şeyler tertip ister. Daha önce bize haber vermelisiniz. Hazırlıklı olmalıyız. Sonra şu fıkrayı anlatmıştı:

- Sakarya'dan dönmüştüm. İstasyona çıkınca hocaların beni Hacı Bayram'a götüreceklerini haber verdiler. Baktım ki, Mehmetçiğin zaferini türbeye kaptıracağız. Ret de edemezdim, kalabalık arasında yavaş yavaş yürüyerek bir tertip düşünüyordum. Tam Meclisin önüne gelince, birden ayrıldım, balkona çıkarak nutuk söylemeye hazırlandım. Halk da milletvekillerine katılarak karşımda bir dinleyiciler kalabalığı toplandı. Söyledim, sonra içeriye girdim. Program bu olmuş oldu.

Hemen hiç kimse de gidişattan memnun değildi. İleri hareketçiler, fırka seçimlerinde yüksek kadroya gerici hocaların sokulmasından şikâyetçi idiler. Bu kadrolarda, devrime inanarak Mustafa Kemal ile sonuna kadar çalışacak olanlardan hemen hiçbir genç yoktu. Büyük taktikçi, bu gençlerin kendisi ile birlik kalacağını bilmekte, asıl öteki ve aykırı kalabalığı nasıl yürüteceğini hesaplamakta idi. Onlar imtiyazlandıkça Mustafa Kemal'den ayrılmıyacaklar, ikbal nimetleri uğruna kanaatlerini kolayca feda edeceklerdi. Feda etmiyecek olanları da muhalif olarak karşısına alacaktı. Bizler, kendimizin ne kadar azlıkta olduğumuzu unutuyor ve bir "tek" in bu bir avuç azlıkla nasıl bir duruma düşeceğini hesaplamıyorduk. O zaman düpedüz, sadece orduya dayanan bir istibdat rejimi kurmak lâzımdı. Mustafa Kemal ise Meclisçi idi. Her şey, son, en son imkânlar tecrübe edilerek millî iradenin "tecellisi" mantığına uymalı idi.

1923 notlarımdan birini okuyalım: "Bahçede Ahmet Bey yanıma oturdu. Seçim listelerini kendisine verdik. Daha önce bizimle konuşmaya gelen bahriyeli Ali Rıza Bey kalktı, Meclise girdi. Ahmet Bey, Ali Rıza Bey'in kalktığı yeri göstererek:

- Bizi bu mu idare edecek? dedi.

İlk listede Ahmet Bey'in de adı varmış. Bu liste daha genç ve liberalmiş. Yeni listede ise geri, sönük ve itaat etmekten başka meziyetleri olmayan kimseler var.

Ahmet Bey:

- İttihat ve Terakki'nin yolunda gidiyoruz, dedi.

Hem kızgın, hem kırgın idi. Oportünistlerle kılıkçilerin üste geçtiğini görüyorduk. Aramıza katılan genç bir milletvekili:

- İktidar sağa kaçıyor. Hepimizi feda edecekler, diye söylendi.

Liste çoğunluk kazandı. Hiç kimse kürsüye çıkıp koridorda söylediklerini tekrarlamamakla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın hatırı için susulduğu da belli idi. Sırada yanımda bulunan Yunus Nadi, Necmettin Molla'nın ismini ilâve etti. Ben hoca Mahir'le beğenmediğim birkaç kişinin adlarını sildim.

İttihat ve Terakki devrini hatırlıyanlar, idare heyetlerinin merkez-i umumî yerine geçeceğini düşünerek, hem istemediklerinin hüküm ve nüfuzu altında kalmaktan, hem de kendilerinin bu hüküm ve nüfuz mekanizmasında hisseleri olmadığından kederli idiler.

Akşam üstü birkaç arkadaş çay içmek için belediye bahçesine gittik. Acı şeyler konuştuk. Bütün gazeteler Meclisin düşmanı, bütün gençlik genç milletvekillerinin aleyhinde idi. Necati'ye arkadaşları mektup yollayarak:

- Bu işin sonu çıkmayacağını anlamıyor musun? İstifa et gel, diyorlarmış.

Acaba Mustafa Kemal partiyi ve Meclisi hükûmete karşı daha serbest bırakmıyacak mıydı? Eğer bugün böyle bir serbestlik olsa Fethi Bey hükûmetinin ayakta duramayacağına şüphe yoktu.

Bütün gün Meclis havası hep böyle üzüntülü geçti.

Yakup Kadri ile beraber eve döndük. Yemekten sonra da dertleştik.

Yakup, bir selâmını alabilmek için sabahdan akşama kadar Mustafa Kemal Paşa'nın yolunu bekliyen milletvekillerinden bahsederek:

- Ben de onlardan olacaktım gibi, o kadar sevdiğim Mustafa Kemal'e Mecliste rastlamak istemiyorum, dedi. 14 üncü Louis devrinde bütün asilzadeler kralın bir göz iltifatını kazanmak için Versay Sarayı'nın tavanarası odalarına yerleşirlerdi. İki bacağı olmadığı için ne ziyafetlerde, ne de suarelerde kralı göremiyen bir asilzade bir gün el arabası ile büyük havuzun kenarında bekler. Kral yanından geçer, fakat kötürüm asilzadenin yüzüne tiksiner bakarak. Azilsade kendisini havuza atarak intihar eder.

Şimdi Mecliste hep bu kötürümün hayalini sürükliyerek dolaşıyorum.

Ben de, o da Mustafa Kemal'in inkılâpçılığına inanıyoruz. O bir hükümdar gibi putlaşamaz. İnsanlığı anlayışını da seviyoruz. Biz gençler kendi aramızda rekabetlerle, kıskançlıklarla parçalanarak ve yalnız onun kuvvetini yiyerek, Mustafa Kemal'i istemediğimiz tarafa kaydırmıyor muyuz? Ama ne bizi, ne de fikirlerini feda etmesine ihtimal var mı?

"Fırkada kuvvet kafadan fazla, kolun elinde! Gençler ne zaman toplanacaklar ve birleşecekler? Tabancalı olmamız değil, fakat yılmadığımızı göstermekliğimiz lâzım geliyor."

Mustafa Kemal ise, hocaları, Men-i Müskirat Kanununun kaldırılmasına doğru hazırlamaktadır. İçlerinden biri demiş ki: "Dinde müskirat haram değildir, içene ceza verilir!"

Mustafa Kemal, taassubun baştan başa kasıp kavurduğu, memleketi Birinci Dünya Harbi öncesinden bin beter bir cehenneme çevirdiği o sırada hoca fetvasını, içki kanununda ve son defa da hilafetin kaldırılmasında kullanacaktır. Şimdi bu notları gözden geçirdikçe, biz titizlerin Mustafa Kemal'i 1923'te, Afgan Kralı Emanullah'a benzeteceğimizi düşünemediğimize şaşıyorum. 1923'te Türkiyemiz lüzumundan fazla geri, medreseler, tekkeler, şeyhler ve derebeyleri halk yığınlarına hâkimdi. Üstelik saltanat ve hilâfet taraftarlığından, başkentliği elden gittiği için topyekûn aleyhimize dönen İstanbul gazetelerinin tahriklerinden de kuvvet almakta idiler.

Ben "Akşam"da hemen hemen eski polemik sertliğini bulmuştum. Hava Ankara'ya karşı o kadar kötü idi. Üstelik en çok biz genç ve yazar milletvekilleri hücumu uğruyorduk. Adımız:

- Dalkavuklar... idi.

Salonlarda, toplantılarda, her yerde itibarımızı kaybetmiştik. İstanbul'a gelince zorcu ve cakacı milletvekilleri de Ankara hakkında pek kötü bir his bırakmakta idiler. Hemen her gün gazetelerde şöyle bir telgraf görüldü: "Ankara -...mebus..." "... mebusu... İstanbul'a hareket etmişlerdir."

Kılık kıyafetleri, tavırları ve edaları ile bunlar bir rejimi sevdirecek değil, fakat zati hazmedilmeyen bir rejimden herkesi büsbütün nefret ettirecek kimselerdi. İstanbul inatçıları, havayı zehirlemekte Ankara gösterişçilerinden daha az zararlı değil idiler.

Zafer ve öncesi tamamiyle unutulmuştu. Bir yaz gününün küçük bir hatırasını nakledeyim. Köprüden vapura binmiş, Büyükağa'ya gidiyorduk. Kâzım Şinasi, galiba Necmettin Sadak, rahmetli Cavit Bey ve ben güvertede beraber oturmuştuk. Moda iskelesinde vapura İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî azasından rahmetli Dr. Nâzım bindi. Cavit alaycı ve tenkitçi idi. Anadolu'yu da, Ankara'yı da, Mustafa Kemal'i de pek hafife alıyordu. Milletvekilliği taslamamak için tartışma aramıyordum. Fakat Doktor Nâzım tam bir intikamcı ve kinci dili kullanıyordu. Hristiyan azınlıklarla Türkler arasında fark yapıldığından şikâyet edecek kadar kendini unutulmuştu. Politika tartışmalarını hiç sevmiyen Kâzım Şinasi bile, eski Merkez-i Umumî günlerini hatırlıyarak, bir aralık:

- Aman doktorcuğum, hiç olmazsa sen bunları söyleme... dedi.

Doktor Nâzım:

- Bizim zamanımız başka idi, şimdiki zaman başka... diye cevap verdi, sonra da:

- Trabzon İttihat ve Terakki şubesinin evrakı neşrolunsun. Kuvay-ı Milliye'yi kim yapmıştır, öğrenirsiniz, diyordu.

Cavit:

- Evet Mustafa Kemal bir devlet adamı olamaz, siyaset bilmez, hükûmet işleri bilmez, fakat askerliğine de bir şey diyemezsiniz ya! diyecek olmuştur. Doktor Nâzım:

- Askerlik mi? Ali İhsan Paşa ordunun başına geçsin. Plânları hazırlasın. Tam kumanda vereceği zaman sen gel, onu at, koşulu arabaya bin ve İzmir'e git... dedi.

Hatta kendi aralarında birbirine zıt birçok cereyanlar, Mustafa Kemal'i yıkmakta birleşmişlerdi. Hiç kimsenin de bir programı yoktu. Mustafa Kemal yıkılıp da ne olacaktı?

Şimdi daha iyi düşünüyorum: 14 Mayıs 1950'yi 1923 yılına doğru götürünüz. Ne olacağımızı kolayca anlıyabilirsiniz.

Bereket Mustafa Kemal tanıdıkları adam değildi.

-4-

Feylesof, fiillerin tarihi fikirlerin tarihidir, der. Devrimci Mustafa Kemal'i yoğuran fikir hareketleri nelerdi? Mustafa Kemal kimleri ve neleri okumuş, kafasını nasıl hazırlamıştı?

Bu metotlu bir hazırlanış değildir. Bizim Tanzimat'tan sonraki fikir hayatımız, Fransız ihtilâlcilerini yetiştiren tarih, felsefe ve ilim geçmişine benzemez. Bu üstünkörü bir "ıslahat" edebiyatıdır. Onda ne ekonomik, ne sosyal bir meslek karakteri vardır.

Tanzimat'tan sonraki devrimizde, Meşrutiyet'teki Türkçülük akımına kadar, kafalara yön verici sanatçılar ve düşünürler görülmez. Bu edebiyat bazan uyanık vatanseverler, bazan vatanlarını da, milletlerini de hor gören Frenk taklitçileri yetiştirir. Nasıl bir cemiyet olacağız? Nasıl bir devlet olacağız? Batılılaşma tarihinin tanınmış adamları eserlerinde böyle suallere cevap vermemişlerdir. Bir hürriyet ve meşrutiyet davasıdır, gider. Bu ise bir rejim meselesidir. Osmanlı devletinin ve cemiyetinin yeni zamanlara göre nasıl gelişmesi lâzım olduğunu tartışan fikrî, ekonomik ve sosyal devrim davası değildir.

Din ve dünya işleri birbiri içindedir. Devletin teokratik niteliğine dayanan ve halkın cehaleti ile taassubundan kuvvet alan medrese faktörü, bütün millî hayat üzerinde baskısını ve kontrolünü hissettirir. Üniversite, düşünce terbiyesi bakımından medresenin hükmü altındadır. Kadın hür değildir, düşünüş hür değildir, yaşayış hür değildir.

Hür düşünmeyi ve hür yaşamayı isteyen vatandaşları gibi, Mustafa Kemal de bu baskıyı geceli gündüzlü hisseder. Ondandır nefret eder. Fakat bu nefret, Mustafa Kemal'i tatlı su Türk'ü gibi, memleketinden ve milletinden tiksindirmez. Onu ümitsizlik içinde, yıkıp devirmez. Bilâkis ona ilk fırsatta bu baskıdan silkinmek, bu baskıyı, asıl hürriyet olan düşünce, vicdan ve yaşama hürriyetlerini yasaklayıcı baskıyı yıkıp devirmek aşkını verir.

O da meslek kitapları dışında umumî bilgiler edinmiştir. İyi muhakeme eder. Okuduklarını, gördüklerini ve dinlediklerini iyi kavrar ve onları "terkip"

etmesini bilir.

Hayat ve sergüzeşleri kendisini bir şeye inandırmıştır: Biz Batılı bir millet ve bir Batı devleti olmadıkça kurtulamayız. Bizi Batılı bir millet olmaktan ve bir Batı devleti hâline gelmekten alıkoyan gelenekler ve müesseseler kalkmalıdır. Taassuba karşı açıkça cephe alınmalıdır. Halk, kara kuvvetin pençesinden kurtarılmalıdır. Halkı biz yetiştirmeliyiz. Onu kara kuvvet yobazlarının eğitimine bırakmamalıyız.

Mustafa Kemal'in Türkçülük hareketini takip etmiş olduğunu sanmıyorum. Kuvay-ı Milliye devrinde ve sonrasında ise, bilhassa Türkçü fikir ve sanat adamları ile temas etti. Ziya Gökalp'a, geç ve güç ısındığını hatırlıyorum. Asla siyasî ırkçı ve Turancı değildi. Türkiyeci, Türkiye Türkçüsü idi. Sonradan dil ve tarih bakımından o kadar sarıldığı milliyetçilikte Asya'ya doğru ve geriye doğru bakmazdı. Bu meselelerle de, hayli sonradan ilgilenmiştir. Mustafa Kemal, büyük bir realistti. Siyasette, ütopyacı zaaflarına düşmekten kaçardı. Ziya Gökalp, tanıdıktan sonra, Mustafa Kemal'e hayran kalmıştır. Çünkü devrimci olarak, en ileri Türkçülerin bile kurtulacaklarını sanmadıkları Ortaçağ müesseselerini bir hamlede yıkmış ve Türk milliyetçiliğine engin ufuklar açmıştı.

Mustafa Kemal'in devrimcilik mesleğinde ilmiyi andıran formüller, sonradan ve kendiliğinden doğacaktır. Kurtuluş devri nihayet bulduktan sonra, devrimcilik eseri ilk zamanları hatıra gelmiyen hayret verici bir "tecanüs" gösterecek ve ileri Türkçüler bütün harekete "Kemalizm" ismini vereceklerdir.

Mustafa Kemal, bir memleketli idi. Avrupa'ya birkaç defa "uğramıştır." İlk seyahatlerine dair tuhaf fıkralar anlatırdı. Fethi Bey ataşemiliter olduğu vakit Paris'e gitmişti. Selânik'te şapka ve sivil esvap almak üzere bir mağaza seçmiş. Uzun tüylü Tirol şapkasından pek hoşlanmış ve satın alarak valizine koymuş, Fethi Bey vestiyerde o şapkayı görünce:

- Bu da ne Kemal? diye hayret etmiş.

Mustafa Kemal ise onun hayretine şaşmış:

- Beğenmedin mi? Mağazada en çok onu beğendim.

- Sokakta bu şapka ile kimseyi gördün mü?

Hemen orada kendi şapkalarından birini vermiş.

Grand Hotel'de telefonla hizmet ettirmeyi bir türlü beceremedikleri için, kahvaltı istemek üzere, yatak odasının kapısında arkadaşı ile bir garson yakalamak için nasıl nöbet tuttuklarını gülerek hikâye ederdi.

Büyük harpte tedavi olunmak üzere Viyana ve Karlsbat'ta bulunmuştu. O seyahatten kalma bir hatıra defterini ara sıra okurdu. Defter, Fransızca idi. Zannederim, bir kadından Fransızca ders almış olmalıdır. Fransızcayı az konuşmakla beraber, okuduklarını anlayabilecek kadar bilirdi.

Çankaya'da devrimcilik hayatına giren Mustafa Kemal'in hazırlanışı üzerine edindiğimiz bilgiler bunlardı.

Sofraları uzun sürer, herkesi konuşturur, sabırla dinlerdi. Medenî kanun fikri Mahmut Esat, Saracoğlu, Şükrü Kaya gibi Batı'da okumuş Türkçüler

tarafından "ilham" olunmuştur. Lâtin yazısı biz birkaç Türkçünün telkinleri sonucu idi. Bir arı gibi çiçeklerden bal toplardı. Ama o yapmalı idi. onsuz hiçbirinin yapılmasına imkân yoktu.

KEMALİZM

Devrimler

-1-

Gerçekte değişen ne idi? Hiçbir şey veya pek az şey... Padişahlık kalkmıştır ama, "bil-irs-ü velistihkak" Vahideddin'in yerine geçen Abdülmecid halifedir ve Dolmabahçe Sarayı'nda oturmaktadır. Müslümanlıkta dini ile dünyanın birbirinden ayrılmıyacağını iddia eden hocalar, halifenin padişah da olması lâzım geldiği fikrinden caymamışlardır. Muhafazakâr Osmanlı ve sağ eğilimli Türkçüler de, hâlâ meşrutiyetçidirler. Mustafa Kemal hilâfeti padişahlıktan ayırmakla ve devlet merkezini Ankara'ya nakletmekle bütün hüküm ve nüfuzu kendi şahsında toplamak isteyen bir zorlama yapmıştır. Fakat Meclis, eski Meclistir. Hükûmet başkanını ve üyelerini ayrı ayrı o seçer. Mustafa Kemal de, nihayet, bu Meclisin reisidir. Bir gün meşrutî hükümdarlığa dönmek için, bu sistem olduğu gibi kalmalıdır. "Gün doğmadan meşîme-i şebden neler doğar?" Mustafa Kemal yarın ölebilir. Öldürülebilir. İtibarını kaybedebilir. Büyük gazeteler İstanbul'da çıkmaktadırlar ve halk efkârını bu güzel "ihtimal"e hazırlamaktadırlar.

Mecliste hiç kimse Cumhuriyet kelimesinin ağza alınmasını istemez. Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve fikirdaşları ise, sık sık, rejimdeki bu "gayr-i tabiîliğin" çabuk nihayet bulması gerektiğini ileri sürmektedirler. Yabancılar göre Türkiye'de devlet şekli askıdadır. Bir gün kapalı bir grup konuşmasında İsmet Paşa, yabancıların devlet şekli üzerindeki bu şüphelerini milletvekillerine anlatmıştı.

Bir gün de Mustafa Kemal, galiba Avusturyalı bir gazeteci ile görüştüğü sırada, "Cumhuriyet" kelimesini ağzından kaçırmaması üzerine Meclisin ve İstanbul gazetecilerinin yüreği oynamıştır. Meclis Reisinin küçük odasına

koşuşan birtakım milletvekilleri Mustafa Kemal'in bu "dil sürçünü" düzeltmesini istemişlerdir. Başlarında Hamdullah Suphi'yi (Tanrıöver) görmek hayli tuhaftı. Gine bu küçük odada geçen bir konuşmayı 11 Eylül 1923 tarihli notlarım arasında saklamıştım. Konuşmanın rejim meselesine değinen kısmını buraya alıyorum:

"Divandan sonra, saat yarımında, reis vekili Sabri Bey (rahmetli Sabri Toprak) ve bir iki arkadaşla yemeğe çıkıyorduk. Meclisin iç kapısından bahçeye ineceğimiz sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın hademeye pabuçlarını sildirdiğini görünce durduk. Gözünde, kendini bir tuhaf değiştiren, olduğundan daha zayıf ve yaşlı gösteren kenarı kapaklı toz gözlüğü vardı. Parti toplantısının kaçta olduğunu sordu. Üçte idi.

- Bana birde olduğunu söylediler, onun için erken geldim, dedi.

Odasına giderken bizi de çağırdı. Milletvekili olmakla beraber hâlâ yaverliğini yapan eski subaylardan biri, parti tüzüğü'nün son şeklini getirdi. Tüzük bugün bütün milletvekilleri tarafından birer birer imzalanacaktı.

Biraz sonra cebinden tüzüğün bir nüshasını çıkardı: Sahife açığına yazdığı Fransızca bir cümleyi okudu. Bu, Fransız Cumhuriyetinin 'bir ve gayr-i kabil-i tecezzi' olduğunu söyleyen cümle idi:

- Dün akşam Fransız İhtilâl tarihini gözden geçirdiğim vakit not etmişim, dedi ve sildi.

Bir sualım üzerine Kanun-ı Esasî tadilleri meselesine geçtik. Biraz önce içeriye giren Yunus Nadi de aramızda idi.

Gazi dedi ki:

- Cumhuriyet ne demektir? Kamusa baktım, 'chose publique' kelimeleriyle tercüme edilmiştir. Bizde mânası ne olmalı?

Gazinin, sözü hangi konu üstüne getirmek istediği belli idi. Kanun-ı Esasî'de yeni hükûmet şeklini açıkça göstermek sırası geldiğini söyleyen Sabri Bey:

- Mesele bugünkü vaziyetin ifade edilmesinden ibarettir, dedi.

Gazi:

- Ben projeyi gördüm. Çok eksik yerleri var. Bu hafta kendim uğraşacağım. Sonra bazı arkadaşlarla hususî müzakerede bulunuruz ve fırkaya getiririz, dedi.

Yunus Nadi:

- Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız.

Gazi, kalemini masaya vurarak:

- En kuvvetli zamanımız bugündür, dedi.

Sonra yeni Kanun-ı Esasî'nin kendi niyetine göre ilk maddesini okudu:

'Türkiye Cumhuriyet usuli ile idare olunur bir halk devletidir.'

Nihayet yakında cumhuriyetin ilân olunacağını Mecliste Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından işitiyorduk. Haber ağızdan ağıza yayılarak, Mecliste herkes şüpheden kurtulacaktı. Acaba, böyle bir havadisi ölüm haberi gibi bekleyenler harekete geçecek miydi?

Aramızdan biri sordu:

- Reis-i Cumhur olduktan sonra gene Halk Fırkasının reisi kalacak mısınız?

Gazi gülümseyerek: 'Aramızda, öyle...' dedi.

Reis-i Cumhurluk müddeti üzerine konuştuk. Onun fikrince Reis-i Cumhur Büyük Millet Meclisinin de reisidir. Dört sene, yedi sene bahisleri geçti. Bir gayretkeş:

- Kayd-ı hayat şartıyla de olabilir, dedi.

Gazi sert bir tavırla bunu reddetti.

Bir arkadaş fesih hakkı meselesini açtı.

- Gerçi şimdiki Meclis için düşünülecek bir şey yok. Sizin hükûmetleriniz daima ekseriyet bulabilir. Fakat fırkalar çoğalınca hükûmetsizlik tehlikeleri de başgösterebilir, buna ne çare düşünüyorsunuz?

- Millet Meclisi kendi kendini feshedebilir.

Bu cevap emniyet verecek gibi değildi. Arkadaşların ortaya sürdüğü fikirler şöyle hulâsa olunabilir: Cumhuriyeti Fransa'daki şekli ile almak arzusunda olanlar, bu hakkı Reis-i Cumhura ve hükûmete bırakmak teklifinde bulundular. Eski İttihatçı Sabri Bey, fesih hakkının Meşrutiyet devrinde iki defa kötüye kullanıldığını hatırlatarak, ihtiyatlı olmayı tavsiye etti. Bir arkadaş: 'Acaba fesih hakkı şartlarını son derece kayıtlamak, meselâ, Reis-i Cumhur ve hükûmetin, bu hakkı ancak fırkalar arasındaki nisbetsizlik anarşiye vardığı zaman kullanması daha doğru değil midir?' dedi.

Gazi:

- Millete müracaat eder, referandum yaparız, cevabını verdi.

Arkadaşlar bu usulün karışıklığını ve sebep olabileceği buhranları öne sürdüler. Münakaşaya gene kendisinin bulduğu şöyle bir formül üstünde karar kıldı:

Reis-i Cumhur ve hükûmet, Millet Meclisi ifa-yı vazife imkânsızlığında kaldığı vakit yeni intihabat icra ettirmek hakkını haizdir."

10 Eylül'den 29 Ekim'e kadar kırk dokuz gün var. Yukarıdaki notu buraya alışımin sebebi, Cumhuriyet meselesinin sonuna kadar bir sır olarak saklanıp, bir gece, top sesleri ile ansızın ortaya çıkmış olmadığını anlatmaktır. Ankara'da ve İstanbul'da düşünebilen, görebilen ve duyabilen herkes biliyordu ki, hiçbir yerde benzeri olmayan o rejim öyle gidemez. Bir şey olacağı, bir şey hazırlandığı belli idi. Devlet şeklinin Cumhuriyet ve Mustafa Kemal'in Cumhurreisi olmasını istemiyenler, halk efkârını kendileri ile beraber sürükleyeceklerine inanmakta idiler ve bu inanışlarında haklı idiler. Eski Türkiye'de "Cumhuriyet" sözü "şapka" sözü kadar kötü ve korkulu idi. Yobaz lügatindeki manası ile "gâvurluk" mahiyetinde idi. Gerçi Tanzimat'tan sonraki edebiyatta ilk halifeler rejiminin Cumhuriyet demek olduğu gibi bir iki fıkraya tesadüf olunabilir. Fakat eski Türkiye'de hiçbir zaman Cumhuriyetçilik diye bir fikir akımı olmamıştır. Olmasına da imkân yoktu. Bir Osmanlıya Cumhuriyetçi demek, o zaman için "gâvur" demek,

bugün için "komünist" demek gibi bir şeydi. Öyle ise Cumhuriyet, Millet Meclisinin bir toplantıda vereceği karar ile "emr-i vâki" olmamalı idi. Mecliste ve gazetelerde tartışmaya konulmalı idi. Ayrıca milletin oyu alınmak gibi tekliflere fırsat verilmeli idi. Muhafazakârlar böyle bir devrimi "millete istetmemenin" ne kadar kolay olduğunu bilmekte idiler. Ama halk, her tarafta, medrese mutaassıplarının ve mürteci derebeylerin katî otoritesi altında olduğundan Mustafa Kemal de hasımlarının elindeki bu kolaylığın farkında idi.

O sıralarda Mustafa Kemal'e halife olmak teşvikleri dahi yapılmıştır. Bu teklifi, Hindistan'dan Antalya Milletvekili Rasih Hoca da getirdi idi. Kendi kendime hanedanın bütün itibarını kaybederek bir düşman zırhlısının güvertesinde intihar etmiş olduğu o devirde Mustafa Kemal'in yerine Enver'i koyarım. İran'da Rıza Şah ne yaptıysa, onun da öyle yapacağı bana pek yakın bir ihtimal gibi görünür.

1923 yılının o haftalarında Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetçilik akımı var mıydı? Hayır! Mustafa Kemal ne yapsa ona itirazsız razı olacaklar dahi, içlerinden; "Keşke bunu yapmasa..." diyorlardı. Mustafa Kemal o Mecliste fikir tartışmaları ile tabî bir "ekseriyet" elde edemezdi. İnce politika taktikleri ile bir "teslimiyet" havası yaratmalı idi.

Ya vekil seçilmek, ya yüksek Meclis ve hükûmet kadrosuna Mustafa Kemal'i firenliyeceği sanılan şahsiyetleri getirmek için el altından bir hizip kaynaşması vardı. Mustafa Kemal bu kaynaşmayı, ancak kendi hakemliği ile içinden çıkılabilecek bir buhrana doğru sürükletti. Meclisteki bazı seçimleri kendi aleyhine bir hareket sayarak bu oyuna gelmiyeceğini gösterir bir tavır takındı. Kimse de Mustafa Kemal ile açık bir savaşa girişmek niyeti olmadığı için, onun bu tavrı gerçekten bir anarşiye doğru gidildiği duygusunu yaydı. Eski arkadaşı Başvekil Fethi Bey, bu "kuvvetli bir hükûmete ihtiyaç olduğu" havası içinde istifasını verdi. Mecliste birçok listeler meydana geldi. Fakat bu listelerde şahsiyet denebilecek olanlar, Mustafa Kemal'den ayrılamazlardı. Ne onlarsız bir hükûmet yapmak, ne de, Mustafa Kemal kendilerine seçilmeyi reddetmek tavsiyesinde bulunduğu için, onlarla bir hükûmet kurmak ihtimali vardı. Öyle bir "hâl ve şart" doğdu ki, ya Mustafa Kemal'i düşürmek, yahut onunla birlikte yürümek yollarından birini tutmak lâzım geldi. Düşürmek mümkün olsa, bu fikir etrafında bir hayli insan toplamak imkânı da yok değildi. Fakat düşürmek mümkün değildi.

Gerçek bir ihtilâlcî karşısındayız. O sonuna kadar her şeyi göze almıştır. Kimseye ne yapacağını da söylemez. Çankaya tepesinde kendisinden her şey beklenebilecek esrarlı bir tâli kuvveti bağlamıştır. Muhalifleri ise, işlerin "kendiliğinden" diledikleri gibi gelişmesini gizli gizli ve hiçbirine ortaya atılmıyarak hazırlamaktan başka bir şey yapamamaktadırlar.

Mustafa Kemal bir ayaklanmadan korkmaz. Ordudaki zafer arkadaşlarına ve halk arasındaki mistik nüfuzuna güvenmektedir. Komutanına ve subaylarına tamamiyle bel bağladığı muhafız kıtası vardır. Çankaya,

Türkiye'de tutunabilecek tek tepe olsa, bu muhafız kıtası ile ihtilâli o tepede savunacak ve oradan tekrar bütün memleketi etrafına toplıyacaktır. Bu, son silâhtır. Hiçbir zaman kullanmıyacaktır. Fakat o türlü bir karar ve irade ile, Meclis koridorlarının kulaktan kulağa fısıltı ve küçük tertip taktikleri boy ölçüşemez.

Nihayet 1923 Ekiminin son günleri gelip çatar, 28'i 29'a bağlayan gece, Mustafa Kemal'in sofrasında bir toplantı olmuştur. Ertesi gün Meclisten gelecekler, "İşin içinden çıkamıyoruz. Böyle zamanlarda liderler vazifeden kaçmamalıdır, buhranın halledilmesi için Meclise yardım etmelisiniz," diyeceklerdir. Mustafa Kemal de kısaca devlet şeklinin Cumhuriyet olmasından başka çare olmadığını söyleyecektir. Şüphesiz onu Cumhurreisi yapacaklar. Rejim kanunu, hükûmete de artık normal kabine mahiyeti verecektir. O gece yemekte bulunanların çoğu, asker milletvekilleri idi. Aralarında Hariciye Vekili İsmet Paşa da vardı. Mustafa Kemal, sabaha doğru Ocak 1921 tarihli anayasanın birinci maddesinin sonuna şu fıkranın eklenmesine karar verdiler: "Türkiye devletinin şekli, Hükûmet-i Cumhuriyyedir."

Eski rejimin son günü idi. Bunu bilenler az, bilmiyenler çoktu. Bilenler kaygılı bir rahat içinde idiler. Rahat, çünkü mesele kökünden kesilip atılacaktı. Kaygılı, çünkü kim bilir kaç yıl için, sadece Mustafa Kemal'in ömrüne bağlı bir yabancı rejime giriyorduk. Halkı bu rejime ısındırabilecek tek şey, Mustafa Kemal'in başta bulunmasına alışkanlıktan ibaretti. Acaba Mustafa Kemal, Meclisin içinde muhafaza ettiği halk adamlığı karakterinden uzaklaşacak mıydı? Çankaya ihtilâl karargâhı olmaktan çıkıp, yeni bir saray havasının itici merasim soğukluğu içinde, yaklaşılmaz, görüşülmez, kaynaşılmaz bir diktatörün saltanat-kârî uzleti mi olacaktı? Kartal yuvası bozulacak mıydı? Hepimiz bir ucundan bu şüpheyeye tutulmuştuk. Mabeyni ve kuranası ile aramızdan ayrılıp giden Cumhurreisinde, inkılâpçıyı kaybetmekten korkuyorduk. Bilmiyenler, bütün günü, ateşli bir hastalığın sayıklatıcı nöbetleri içinde geçirdiler. Bir Meclis hükûmeti kurmak imkânı kalmamıştı. Mustafa Kemal'in arkadaşlık edebileceği her şahsiyet, başvekillik veya vekillik tekliflerine:

- "Hayır! cevabını veriyordu.

Nihayet 29 Ekim 1923 Pazartesi günü Halk Fırkası grubu, grup idare heyeti başkanı Ali Fethi Bey'in (Okyar) başkanlığında saat onda toplanmış, yeni kabine üzerinde gene çetin tartışmalar başlamıştı. İdare heyeti, bir adaylar listesi hazırlamıştı. Listede İktisat Vekilliğine aday gösterilen Celâl Bey (Bayar) söz almış, "Bu listede görülenler, çekilenlerden daha kuvvetli değildir, Mecliste ben kendimi İktisat Vekilliğine lâyık görmüyorum," dedi. Öğleden sonra tartışmalar çok sertleşmişti. Sonra Kemalettin Sami Paşa'nın verdiği takrir, oya konmuştu. Bu takrire göre "Umumî Reis Mustafa Kemal Paşa buhrana çare bulması için davet edilmeli" idi.

Mustafa Kemal Çankaya'da bu kararı bekliyordu. O gün de dışı sancıyordu. Toplantı salonuna girince hemen kürsüye çıkmış:

- Bana bir saat müsaade ediniz. Bulacağım hal tarzını arz ederim, demişti. Küçük reis odasına çekilerek orada Meclis arkadaşları ile son görüşmelerini yaptı. Ve yeniden toplantı salonuna gelerek, kuru ve kısa bir nutuktan sonra, hep bildiğimiz takririni reise uzattı.

Muhallifler, devlet şekli meselesini bırakalım, önce hükûmet işini halledelim veya, biz Teşkilât-ı Esasiye Kanununu tadil edebilir miyiz, gibi geciktirici tedbirler üzerinde tartışma açılmasına çalıştılar. Tarihçi Abdurrahman Şeref Bey: "Doğan çocuğun adını koymaktan başka ne yapıyoruz?" diyordu. 23 Nisan 1920'den beri memleketi, sadece adı konmayan Cumhuriyet rejimi ile idare etmiyor muyduk?

Fırka toplantısındaki görüşmeler hayli uzun sürdü. Akşama doğru, grup toplantısı, Meclis toplantısına çevrilerek, İkinci Millet Meclisinin milletvekilleri saat sekiz buçukta Teşkilât-ı Esasiye Kanunundaki tadilleri kabul ettiler ve Mustafa Kemal'i Türkiye'nin ilk Cumhurreisi seçtiler.

Cumhuriyet teklifi oya sunulurken yanımda bulunan rahmetli ve eski valilerden, bir aralık Osmanlı Dahiliye Nazırı Hâzım Bey'i hatırlıyorum.

"Birinci maddeyi kabul edenler?" İki elini kaldırıyor ve yarı sesle: "Aman Allah!" diyordu. İki defa daha tekrarlaması üzerine: "Beyefendi niçin aman Allah?" diye sordum. "Min küllilvücu, yavrum, min küllilvücu!" demişti.

Oy, sanki yüreğinin içinden tırnakla sökölüyordu.

O gece birkaç arkadaş belediye bahçesindeki gazinoya giderek geç vakitlere kadar şenlik yaptık. Beraber olduklarımıza bakıyordum: Meclisin bütün karmalığı bu yuvarlak sofranın etrafında idi. Cumhuriyet hepimiz için ayrı bir şeydi. Bazıları Tanzimatçı bile değildiler. Mustafa Kemal'in ne kadar tehlikeli bir mesuliyet yüklenmiş olduğunu gözlerimle görüyordum. Eğer, bütün müesseseleri ve bizi Batı'dan ayıran gelenekleri ile eski düzeni yıkmaz, bütün müesseseleri ve bizi Doğu'dan ayıran gelenekleri ile yeni düzeni kurmazsak, devrimci Mustafa Kemal tarihî vazifesini yapmazsa, hiçbir şey kazanmış olmazdık. Belki, sarayın ve onun otoritesine dayanan vezirlerin, ara sıra memlekette "islahat" yapmak ihtimalini de kaybetmiş olurduk. Cemiyet seviyesinin o günkü şartları devam ettikçe, her şey Mustafa Kemal'e bağlı idi.

Cumhuriyetten ileriye doğru daha bir şeyler umanlara, Mustafa Kemal'in zayıf damarlarını okşıyarak onu "yapılmaması lâzım gelen şeyleri yapmağa teşvik edecek" fesatçılar gibi bakılmakta idi. Meclisin büyük çoğunluğuna göre iş, hiç olmazsa burada kalmalıydı. Bu Mecliste, devrimlerden hangisine dair bir fikir ortaya atılsa, zındık gibi taşlanırdık. Hâlbuki Tanzimat'tan beri sürüp gelen medeniyet ve kültür savaşı, Garpcılık davası lehine bir zaferle nihayet bulmazsa, devlete, Cumhuriyet şekli verilmemesi şüphesiz daha eyi olurdu. Mustafa Kemal hem bu vazifesini yapmalı, hem de eserini savunabilecek bir yeni nizam kadrosu

yetiştirecek kadar yaşamalıydı.

Sabaha doğru uyuduk. ertesi gün İstanbul gazetelerinde kıyamet koptuğunu duyduk. Sonradan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kuran paşalar ve şahsiyetler, gizli muhalefetlerine daha açık bir hâl vermişlerdi. Her zaman bizden kalmış bir dostumdan 31 Ekimde aldığım bir mektupta İstanbul'un o sıradaki havası kolayca hissedilebilir:

"Cumhuriyete diyecek yok. Fakat ilân tarzına bayıldık. Oyun pek mahirane tertip edilmiş. Millet Meclisi azasının çoğundan saklanmış. Doğrusu Hâkimiyet-i Milliye prensibinin cari olduğunu her vesile ile tekrar ettiğimiz bir devirde devlet şeklinin tesbit edilmesi gibi bir meselenin böyle yapılivermesi kolaylıkla hazmedilebilecek bir şey değildir."

Bütün parola bu idi.

Trabzon mevki komutanı Kâzım Paşa (Orbay) o gece top atarak Cumhuriyet ilânını kutlamak emrini almış ve yerine getirmişti. Trabzon'da bulunan Kâzım Karabekir:

- Nedir bu toplar? diye sordu. Kâzım Paşa, Cumhuriyetin ilân edildiği cevabını verince:

- Neden bana sormadınız? dedi.

- Sorsaydım top atmamaklığımı mı emredecektiniz?

- Hayır ama... Biz bunu konuşmamıştık! dedi.

Atatürk'ün bana anlattıkları arasından küçük bir notu buraya alayım: "Rauf Bey istifa edip yerine Fethi Bey seçildikten sonra İsmet'i görmüştüm. Başvekillik meselesi çıkınca kendisinin seçileceğini düşünmüş olduğunu tahmin ediyordum:

- Ben senin zihninden geçeni biliyorum, dedim.

Yüzüme baktı:

- Başvekil olmamaklığını düşünüyorsun. Fakat buna gelecekte cevap vereceğim, dedim.

Cumhuriyetin ilânı üzerine kendisini Başvekil seçince:

- Şimdi o günkü sözümü hatırla! Hangisi daha iyi? diye sordum.

İsmet Paşa tarihe Cumhuriyet devrinin ilk Başvekili olarak geçiyordu."

1923 yılının Kasım ayında hoşnutsuzluk havası umumîleşti. Cumhuriyet, Meclis ve halk efkârı önünde açıkça ve serbestçe tartışılmaksızın "acele" ilân edilmiştir. Mesele bundan mı ibaretti?

Bu bir bahane idi.

İttihat - ve - Terakki Fırkasından arta kalan nüfuzlular hâlâ eski kolağası

Mustafa Kemal'in aleyhindedirler. Talât Paşa'yı ve Merkez-i Umumî

büyüklerini içeriye almamakta inat ederek öldürülmelerine o sebep

olmuştur. Bu tez Dr. Nâzım'ındır. İttihat - ve - Terakki'nin İstanbul kâtib-i

mesulü Kara Kemal, İzmit'teki toplantıya geldiği vakit, İttihat - ve -

Terakki'nin temsilcisi sıfatı ile kendini takdim etmişti. Yakup Kadri

Karaosmanoğlu Müdafaa-i Hukuk adına aynı seyahate katılmıştı. Mustafa

Kemal, daha o zaman, Müdafaa-i Hukuk'tan gayri bir siyasî teşekkül tanımadığını söylemişti. İttihat- ve -Terakki'nin bir kolu vaktiyle bu fırkanın kurmuş olduğu bir millî şirket idare eden rahmetli Nail'in reisliği altında, Ankara'da idi. Nail'i tanıdığım için ara sıra evine gider ve onun yanındakiler tarafından yadırgandığımı hissederdim. Biz Mustafa Kemal'e bağlandığımız için, arkamızdan nankörler diye gammazlanıyorduk. Eski Maliye Nazırı rahmetli Cavit, İttihat - ve - Terakkinin göze görünür lideri hükmünde idi. Cavit bir komiteci değildi. Medenî bir adamdı. Onu Lausanne'dan beri muhalefete sürükliyen sebepler şunlardır: Büyük Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın ve bu yardımı temin edecek tavizler yapılmaksızın, Anadolu'nun ortasında tek başımıza bir devlet kurup yaşayamazdık. İstanbul'dan ayrılmamalı idik. Mustafa Kemal de, İsmet de, nihayet, Enver gibi birer askerdirler. Ankara iktidarı, ister istemez kafasının dikine giden bir askerî dikta rejimi olacaktır. Cumhuriyet, işin iç yüzünü maskeleyen başka bir şey değildir. Cavit, iktisadî ve malî âlemden kafasını ayıramıyan, milliyetçiliği her bakımdan bir "darlaşma" sayan, devrim diktalarına akli yatmıyan bir Osmanlı idi. Vatanperver ve namuslu adamdı. Bir şahsî kusuru lüzumundan fazla kibirli olması idi. Hüseyin Cahit, Tanin gazetesinin başında Ankara'ya karşı savaşa geçmişti. Cahit, şüphesiz bir mürteci değildi. Daha Meşrutiyet devrinde Lâtin yazısının kabul edilmesi lehinde bulunmuştur. Fakat ta başlangıçtan beri, ne Mustafa Kemal ona, ne de o Mustafa Kemal'e ısınabilmişti. 1908 Meşrutiyetinde İttihat ve Terakki Fırkasının gazetecisi iken, Selânik'te toplantı olmuş ve Cahit'e bir altın kalem hediye edilmek teklifi ortaya atılmıştı. Merkez-i Umumî politikasını sevmiyen ve beğenmiyen Mustafa Kemal, bir nutuk söyliyerek, o politikanın İstanbul'daki savaşıncısına altın kalemin verilmesini reddettiğini ve reddettirmeğe çalıştığını kendisinden dinlemiştim. Gerçekte Mustafa Kemal'in yaratmak istediği yeni Türkiye ve yeni Türk cemiyeti ile, Hüseyin Cahit'in ilk gençliğinden beri rüyasını gördüğü yeni zamanlar Türkiye arasında hiçbir fark yoktu. Cavit de; o da iki tabîî cumhuriyetçi idiler. Öyle olmalı idiler. İkisi de aşağı yukarı Mustafa Kemal ile aynı şeye inanmakla beraber Mustafa Kemal'e inanmıyorlardı. İttihat ve Terakki devrindeki Enver diktatoryası tecrübesinin bu türlü kaygılanmalarda derin tesiri olmuştur.

Tasvir-i Efkâr sahibi Velid Ebüzziya, o devirde belli başlı akımlardan birini temsil eder. Vatanperver, milliyetçi, fakat koyu şeriatçı denecek kadar geri fikirli idi. Bu geri fikirlilik pek basit bir formülde izah olunabilir: Avrupalılar maddece bizden üstündürler. Biz manaca onlardan üstünüz. Garp'ın maddî ileriliklerini almalıyız. Bu anlayış, devrimci anlayışı ile taban tabana zıttır: Biz Avrupa'nın maddî üstünlüğünü değil bu maddî üstünlüğü yaratan manevî üstünlüğünün kurbanı idik. Garp, bir hür tefekkür yoğruluşudur. Osmanlı gericilerinin zaafı, "manevî" kelimesini "din" ile bir tutuşlarında, din ve dünyayı birbirinden ayırmak söz konusu oldukça, dinimizi ve onunla beraber milliyetimizi kaybedeceğimiz korkusuna kapılmalarındandır. Velid

hiç şüphesiz halifeci ve padişahçı idi. Cumhuriyetin temelinden aleyhinde idi.

Gazetelerin ve memleket aydınlarının toplandığı merkez olduğundan, İstanbul, hemen hemen, bütün sınıfları ile Ankara'ya ısınmamıştı. İstanbul'da o vakitler maddî ıstırapın da ne kadar derin olduğunu düşünmeliyiz. 1908'de İstanbul, Adriyatik kıyılarından Fars körfezine kadar uzanan koca bir imparatorluğun merkezi idi. Gittikçe fakir düşmekle beraber, umumî bir ayarlanma içinde, yaşayıp gitmekte idi. Meşrutiyet, saray ve konaklar sınıfı ile geçimleri bu hazne sınıfına bağlı olanları dağıtmıştı. Balkan Harbi devlet sınırlarını Meriç kıyılarına getirdi. Arkadan umumî harp ve onun, İstanbul ailelerini sandık diplerindeki kırpıntılara kadar neleri var yoksa sattıran sıkıntıları geldi, çattı. Para değerini kaybetti. Maaşlar ekmek parasına yetmez hâle geldi. Bir avuç türedi harp zengininden başka bütün Türkler bedbaht idiler. Nihayet batış ve mütareke devri çöktü. Şehrin ticarî ve iktisadî faaliyetleri ile ilgisi olmayan Türk halkı eski reaya durumuna düştü. Vatani ve kendisini kurtaran zafer de başkentliğini elinden almakta, hazne sınıflarını Ankara'ya taşımakta idi. İstirap, muhakeme etmez. İstirap, sorumluyu geçmişte aramaz. İstirap, can acısından kıvrandığı vakit, karşısına kim çıkarsa onun yakasından tutar. 1923'te İstanbul mustarıpleri Ankara'ya karşı hoşnutsuzlar seferberliğinin tabîî gönüllüleri olmuşlardı.

İkinci Büyük Millet Meclisine gelen Kuvay-ı Milliye şöhretlerinden asker olanlar, milletvekili kalmakla beraber Mustafa Kemal'den uzaklaşmışlar ve her türlü muhalefetler ümitlerini bu şöhretlere bağlamışlardı. Türkiye'de umumî hava, o tarihte bu şöhretlerin, hürriyet şartları içinde, pek kolay bir mücadele yapmalarına elverişli idi. Rauf Bey'in komutan arkadaşları ile uğurlanarak ve karşılanarak İstanbul'a gidip gelmesi, Cumhuriyet ilânı üzerine İstanbul gazetelerinde çıkan sözleri, bir şey yapmak veya bir şey yapılmasını isteyenlere, Rauf Bey ve arkadaşlarının da düşüncelerini aşan bir cesaret vermiştir.

Silâhlarının kuvveti, sadeliğinde idi. "Ne istiyorsunuz?" dendiğinde:

- Hiçbir şey... "Bilâ kayd-ü şart Hâkimiyet-i Milliye'nin tecellisini" istiyoruz, diyorlardı.

Cumhuriyetin ilân şekli hakkındaki tenkitleri de Teşkilât-ı Esasiye Kanununun bu ana prensibine riayet edilmemiş olmak bakımından idi.

Bu sırada İstanbul'da halifenin istifa edeceği rivayeti çıktı. "Tanin" gazetesinin neşrettiği bir açık mektup üzerine gazetelerde kıyamet koptu: Nihayet bu felâket olacak mıydı? Halifemizden mahrum mu kalacaktık? İslâm âlemindeki manevî nüfuzumuzu, kendi elimizle feda mı edecektik? Düşününüz: Bu feryatlar lâik ve Lâtin harfçi Hüseyin Cahit'in gazetesinden iştiliyordu. Mustafa Kemal'in hasta olduğu haberi de ağızdan ağıza yayılmakta idi.

İşte 22 Kasım meşhur grup toplantısı bu şartlar içinde olmuştur. Parti üyesi Rauf Bey, etrafında uyanan şüpheler üzerine, kendi durumunu izah

etmiye davet edilmişti. Esas tartışma İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında geçti. İsmet Paşa'nın ilk kürsü imtihanı idi.

O da, Rauf Bey de imtihanlarını eyi verdiler. Genelkurmay Başkanı iken kürsüye çıktığı vakit, birkaç kelime kekeliyerek inen ve hiç de eyi bir tesir bırakmadığı söylenen İsmet Paşa, kendi kendini yetiştirmesini ne kadar eyi bildiğini isbat etti. Bize o günlerde tam bir Avrupa parlâmentosu hatibi hissini verdi. Rauf Bey de, insanı çileden çıkarabilecek birçok gayretkeş tahriklerine rağmen sabır ve soğukkanlılığını sonuna kadar korudu. Sıra tahrikçilerinin hizasına inmiyerek, İsmet Paşa ile baş başa kaldı. Lehinde olanlar sustukları ve çekingen davrandıkları, aleyhinde bir marifet gösterişi yapmak isteyenler, asabî ve hassas bir mizaca her türlü ölçülerini kaybettirecek taşkınlıklarda bulundukları düşünülürse, Rauf Bey'in bu imtihandan ne kadar eyi çıkmış olduğu tahmin olunabilir.

Bu grup tartışması, Mustafa Kemal ve onun yanında toplananların hiçbir muhalefet karşısında taviz vermek ve geri dönmek niyetinde olmadıklarını, onların gidişini beğenmiyenlerin de partiden ayrılarak açık bir mücadele cephesi kurmağa henüz akılları yatmadığını anlatmıştı.

Mustafa Kemal, bir müddet işleri kendi gidişinde bırakmak, daha doğrusu yeni kararlar verme fırsatının kendiliğinden hazırlanmasına vakit bırakmak üzere, iki aylık bir İzmir seyahatine çıktı.

Bu yılın hikâyeleri arasında İstanbul'a giden İstiklâl Mahkemesi hatırlanmağa değer. Kuvay-ı Milliye devrinde irtica ve isyan hâdiselerini bastırmakta işe yarayan bu ihtilâl mahkemesi, İstanbul'da gazetecileri muhakeme edecekti. Reis, eski Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi İhsan (Bahriye Vekili), savcı da Vasıf rahmetli idi. Mahkeme Fındıklı'daki son Osmanlı Mebuslar Meclisi binasında kurulmuştu. Biz de gidip locadan dinliyorduk. Gazeteler biz genç milletvekilleri ile "Cumhuriyet Prensleri" diye alay ediyorlardı. İstanbul'un pek çok zarif giyimli hanımları dinleyiciler arasında idi. Bilhassa İhsan'ın kolayca İstanbul havasına hoş görünmek zaafına tutulmuş olduğunu görmüştük. Öyle zamanlar oluyordu ki sanki sanıklar yargıçları muhakeme ediyorlardı. Oturum bitince Hüseyin Cahit salonun seyirci safına yaklaşarak: "Bugünkü perde de indi!" diye alay ediyordu. Sonunda yargıçlar hiç kimseyi mahkûm etmediler. Ankara ile görüşerek böyle bir sonuca varıp varmadıklarını bilmiyorum. Keşke bu İstiklâl Mahkemesi hiç gönderilmemiş olsaydı! İhsan ve arkadaşlarının zaafı kötü bir tepki uyandırmıştır. Nihayet daha sonraki sehpalı ve ölümlü İzmir İstiklâl Mahkemesi faciasına yol açmıştır.

Cumhurreisi Mustafa Kemal'in İzmir seyahati sonkânundan (ocaktan) şubat nihayetlerine kadar sürdü. Bu devirdeki gazeteler okunursa, Cumhuriyet ilân edilmekle büyük hiçbir meselenin halledilmemiş olduğuna kolayca hükmolunabilir. İstanbul'daki halife, er geç padişahlığını bekliyen şahane bir nöbetçidir. Bütün şer'iyeciler, medreseçiler, muhafazakâr

Osmanlılar, hepsi onun etrafında manevî bir saf birliği kurmuşlardır. Fakat İsmet Paşa'nın grup toplantısındaki meşhur cümlesi de kulaklarında çınlamaktadır: "Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, eğer zihninden bu memleket mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı behemehal koparacağız!"

Siyasî tartışmaların parolası, en küçük fırsatı ele alarak, Ankara rejimini kötülemektir. O aylarda Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Akşam" gazetesinde hilâfet ve hanedan meselelerine temas eden bir yazısı çıkmıştı. Bu, Meclisteki devrimci takımın bir Cumhuriyet bütçesinde hanedan ve damat maaşlarının yeri olmadığı gibi, "Henüz yapılacak işler olduğunu ima eden" koridor hasbîhallerini halk efkârına aksettirici bir yazı idi.

Yakup Kadri'nin, bu yazısından dolayı kürsüde hesap vermiye çağırıldığı günü hatırlıyorum. Meclisin tekmil hocaları ve muhafazakârları ön sıralara toplanmışlardı. İçlerinden biri elindeki kalemi uzatarak:

- Senin iki gözünü oyacağız, diyordu.

Sarıkların durmadan dalgalandığı görülüyordu. Yakup, hiçbir cümlesini tamamlayamıyordu. Mustafa Kemal'in 2 Martta yapacaklarının yüzde birini yazmağa cesaret eden hatip, devrime on beş gün kala, kollarına güvenen birkaç delikanlı milletvekilinin kürsüye yaklaşarak savunmaya hazırlandığı pek küçük bir azlığın adamı idi.

Ortaçağlı teokratik devlet henüz bütün işliyen cihazları ile, ayakta idi. Müspet ilmin gölgesini bile kapılarından içeri sokmayan medreseler, ömürleri boyunca, Batı medeniyetçiliği düşmanlığı edecek unsurları, sivil mektep öğrencilerinin birkaç misli yetiştirmekte idiler. Şer'îye Vekâleti, bütün teşkilât ile, ister istemez hilâfetin tamamlayıcısı idi. Sonradan vekillîğe kadar çıkan bir mebus, çarşafı karısı ile Karaoğlan çarşısında görüldüğü için, Meclis koridorlarında kendisine günlerce lânet okunuyordu. Dekorü ile, az çok uyanık cemiyeti ve gelenekleri ile içinde yaşayan ve çalışanlara otoritesini hissettiren İstanbul'dan Ankara'ya taşınmakla büsbütün gerilemiştik. Bizler yeni başkentte 1915 Türkçüler çevresini bile bulamıyorduk.

Umumî fikir kargaşalığının herkesi şaşırttığı günlerde, 22 Şubatta Mustafa Kemal Çankaya'ya döndü. Onun yeni kararlarını ağzından duyunca, kınından sıyrılmış bir kılıç pırıltısını andıran iradesi karşısında ruhlarımızın ısındığını duyduk. Tanzimat'tan beri devlet ve millet bünyesinde bir ur gibi kaskatı şişen Ortaçağ kökünden kesip atacaktı.

Her zaferinin sağladığı büyük itibar, eline geçen eşsiz ikbal, fânî ömrüne kadar nesi varsa nesi yoksa hepsini, büyük fikir uğruna harcamaya hazırı.

Hakikati söyleyelim: Mustafa Kemal, bir devrimci olarak, 18 yaşından son nefesine kadar hiçbir taviz zaafı göstermeyen bir idealisttir. Bu tarafı çağdaşlarından hiç kimseye benzemez. Ve hiçbir türlü tenkit edilemez. Mustafa Kemal'in tenkit edilecek zaaflarını insan ve politikacı tarafında

arayabiliriz. Bulabiliriz de!

Mustafa Kemal'in basit İtaatçılar dışında, üç türlü takımı olmuştur: Devrimciliğine bağlı fikir ve ideal takımı, insan ve politikacı zaaflarını ya haksızlıklar, ya menfaatler için sömürmekten başka bir şey düşünmeyen türediler takımı! Bu üç takım, Mustafa Kemal'in sofrasında daima yan yana gelmişler, fakat hiçbir zaman birleşmemişlerdir. Bu fikri daha fazla izah edecek vakaları ileride okuyacaksınız.

Biz Mustafa Kemal'in kesip atmasını ve yeni düzeni, sağlam teminat elde edinceye kadar, sıkı bir disiplin altında korumasını istiyorduk. Bu bakımdan Hâkimiyet-i Milliyecilerden tamamiyle ayrılıyorduk. Bize göre Türkiye, her şeyin başında, medeniyet meselesini halletmeli idi. Bir milletin tarihinde medeniyet meselesinin oy toplayarak halledildiği görülmemiştir. Bize göre 1923'te Hâkimiyet-i Milliye silâhı, muhafazakârların, yani halledilecek bir medeniyet meselesi olduğuna inanmayanların, yahut irticâın, yani Tanzimat'tan beri medeniyet düşmanlığını elden bırakmayanların silâhı idi. Bize göre millî irade hür değildir. Millî irade, batıl fikirler ve batıl inançlarla paslanmış ve büyük ölçüde Ortaçağ müesseseleri kadrosunun köleliği altında idi. Her şeyden önce bu irade, müspet ilme dayanan ilk eğitim terbiyesi ile, kara inançlardan temizlenerek saf kılınmalı ve hürriyetine kavuşturulmalı idi.

Bizler usul olarak tekâmülden ötesini görememiştik. Ortaçağ müesseselerinin hükmü altındaki bir toplulukta, ileri fikirlerin ihtilâli alttan gelmez, üstten gelir. Büyük Rus ihtilâlcisi Deli Petro'dur. İlk Osmanlı ihtilâlcileri padişahlardır, vezirlerdir. Böyle topluluklarda alttan yalnız "karşı-ihtilâller", yani irtica gelir. Medeniyet düşmanlığının bir millî irade zevahiri almakla haklı olabileceğini düşünmek, bir budalalıktır.

1923'te devrimi gerçekleştirecek ve Tanzimat'tan beri devam eden savaşı nihayetlendirecek tek otorite Mustafa Kemal idi. Bir millî kahramandı, halk kahramanı idi. Onun bir de fikir kahramanı oluşu 1923 gençliği için, zaferden de büyük kazanç olmuştur. Son asır tarihimizde de askerî zaferler eksik değildir. Türk milletinin kurtuluşu için zaferlerin yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Zaferler, tarihî düşman bildiğimiz Rusları ve Almanları kısa veya uzun müddet herhangi bir sınır çizgisinde tutabilmişti. Fakat Osmanlı saltanatının, batışa kadar, tabîî kaderini takip etmesine engel olmamıştı. Çünkü Türk milletinin gerçek düşmanı, Ortaçağlı yarı teokratik devletin, müsbet ilim ışığı vurmeyan Şark kafasının ta kendisi idi. Düşman onun dışında değil, içinde idi.

2 Martta grup toplantısı yapılarak yeni kararlar verilecek ve 3 Martta, Türkiye'yi Ortaçağa bağlayan bütün köprüler atılacaktı.

3 Mart devrimi, İkinci Büyük Millet Meclisine şu üç teklif ile gelmiştir:

- "1- Hilâfetin ilgasına ve hanedan-ı Osmanînin Türkiye haricine çıkarılmasına dair Şeyh Saffet Efendi ile elli arkadaşının teklif-i kanunîsi.
- 2- Şer'îye, Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin ilgasına dair Siirt

Mebusu Halil Hulki efendi ve elli arkadaşının teklif-i kanunîsi.

3- Tevhid-i tedrisat hakkında Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli arkadaşının teklif-i kanunîsi."

Görüşmeler başladığı vakit Mustafa Kemal, reislik bürosunun karşısındaki geniş odada idi. Bir aralık birkaç sarıklı hocanın içeriye koşuştuklarını gördüm. Kürsüde rahmetli Vasıf nutuk söylüyormuş. Aralarından biri Mustafa Kemal'e atılarak:

- Paşam, paşam, diye haykırdı, maksadın kitabı da kaldırmak olsa, bize emret, yolunu bulalım, (toplantı salonunu işaret ederek) ama bunları söyletme...

Hilâfeti ve Şer'îye Vekâletini kaldırma tekliflerinin baş imzalayıcıları da hocalar idi. Bunlar için din ve mukaddesat bahaneden ibaretti. Korkuları halk üzerindeki nüfuzlarını ve bin bir "cer" kaynağını kaybetmektir. Hilâfetin dinde yeri olmadığını, o gün hiçbir hocanın cevap veremeyeceği şer'î delilleriyle isbat eden Seyyid Bey de eski bir hoca idi. Nutkunu büyük bir başarı ile bitirip kürsüden indiği zaman, Mustafa Kemal:

- Seyyid Bey son vazifesini yaptı, diyordu.

Yaşlı ve pek itibarlı bir hoca, yanına gelip oturmuştu. Mustafa Kemal onu göstererek:

- Hilâfetin dinde hiçbir yeri olmadığını bana öğreten efendi hazretleridir. Öyle değil mi? demesi üzerine, efendi hazretleri hilâfetin dinde hiçbir lüzumu olmadığını Mustafa Kemal'e öğretmek şerefini ne kadar kıskandığını gösterecek bir telâşla tasdik etti idi.

Daha on beş gün önce Yakup Kadri'yi nerede ise linç edecek olanlar, Saracoğlu'nu dövmek için kürsüye hücum edenler, şimdi hepsi kızıl devrimci idiler. Tevhid-i Tedrisat Kanununun konuşulmasında rahmetli Vasıf:

- Bütün dünyada Maarif Vekâletlerine bağlı olmayan hiçbir mektep yoktur, gibi kendine has bir atılganlık gösterdiği vakit, doğruluk meraklısı rahmetli Yusuf Akçura:

- Müsaade buyurunuz, beyefendi, Fransa'da benim okumuş olduğum Ulûm-i Siyasiye Mektebi Maarif Nezaretine bağlı değildir, diye itiraz etti.

Vasıf:

- Beyefendi, beyefendi, iyi tahkik buyurunuz da öyle geliniz, diye haykırdı ve sıralardan bir alkıştı koptu. Çünkü Yusuf Akçura Rusya asıllı olduğu için, çoğunlukça sevimsizdi.

Büyük iradelerin sihri böyledir. İnanmayan da inanışın, istemeyen de isteyişin heyecanına tutulur. Güçlük bu havanın yaratılmasındadır. An'ın, kader ânı'nın tam üstüne düşülmesindedir.

Hanedandan damatlar ve kadınlar sınırdan dışarı çıkarılmalı mıdır, yoksa memlekette bırakılmalı mıdır? Bu mesele, tartışılmasında büyük bir mahzur olmamak gevşekliği içinde ortaya çıktı. Bir iki yoklayışta davayı yürütebileceklerini sananlar, bir şey koparmak hıncı ile sanki bunu koparırlarsa, bütün günün öcü yatışacakmış gibi, üstüne üşüştüler.

İçlerinden rahmetli Hâzım Bey'in damatları savunarak, başını ipten kurtaran damat Arif Hikmet Paşa'ya borcunu ödemekte olduğunu yalnız ben biliyordum. Celseyi bir müddet tatil ettiler. Karşıkı ufak salonda, eski Fransız İhtilâli gravürlerini hatıra getiren, pek ateşli bir sahne geçti. İskemle üstüne çıkan, masalar üzerine fırlayan hatipler sesleri kısılınca kadar haykırışıp durdular. Eğer o sırada Mustafa Kemal damat ve sultanların memlekette kalabileceği hakkında bir takrir vermiş olsaydı, belki de devrime hıyanet etmekle suçlanacaktı. Devrimci Meclis çoğunluğu hiçbir taviz vermemekte ısrar eder görünüşü ibret verici idi. Halife ve bütün hanedanı o gece Türkiye topraklarını terk ettiler.

Mustafa Kemal İzmir'de iken Matbuat Cemiyeti Reisi Necmettin Sadak, İstanbul gazetecileri ile lider arasında anlaşma imkânları aramıştı. İstiklâl Mahkemesi hiçbir gazeteciyi mahkûm etmediği için, hava da böyle bir anlaşmaya elverişli idi. Bütün bu hâdiselerin geçtiği zaman üzerine okurlarımın daha iyi bir fikir edinmeleri için Necmettin Sadak'tan aldığım mektubu buraya nakletmek istiyorum:

"Kardeşim Falih, İzmir seyahati hakkında biraz malûmat vereyim. Seyahat iyi geçti. Bu işe teşebbüs ettiğim için derin bir memnuniyet duyuyorum. Eğer Velid (Velid Ebüzziya) hâdisesi olmasaydı, daha iyi olacaktı. Maamafih Velid'in paşa ile görüşmemesi hiçbir şeye mâni olmadı. Velid, İstiklâl Mahkemesinden sonra kendisini bir kahraman addediyor. Seyahatten evvel burada gazetesine, İzmir'e davet edildik, tarzında bir havadis yazdı. Kendisini hem ben, hem İhsan Bey takdir ettik. 'Ben yazmadım, haberim yok,' dedi.

İzmir'e gittiğimiz gün Tevhid-i Efkâr gazetesi de gelmiş, paşa o fıkrayı okuyunca otele Tefvik Bey'i gönderdi. Tefvik Bey: 'Paşa, Velid Bey'i kabul etmeyecek!' dedi. Biz meselenin düzeleceğinden emin idik. Hatta paşaya bizzat rica ettim. "- Bir fena tesadûf eseridir, Velid Bey'in haberi olmadan yazılmıştır," diye izah ettim. Paşa herhalde affedecekti. Fakat Velid müthiş bir pot daha kırmış, Tefvik Bey'e: 'Ben zaten paşayı ziyaret etmek arzusunda değildim, dâvet edildim zannı ile geldim. Bilseydim gelmezdim' tarzında hezeyanlar etmiş. Tefvik Bey de bunları aynen Paşaya nakletmiş. Tavassut ve ricada bulunduğum zaman paşa bunları söyleyince yerin dibine geçtim. Yine ısrar ettik. Ertesi gün kendisinden Tefvik Bey'e hitaben gayet basit bir mektup istediler. 'Yazılan fıkradan haberim yok, ben İzmir'e paşayı ziyarete geldim,' gibi bir şey. Eğer bunu yazsaydı paşa, Velid'i yine kabul edecekti. Kahraman Velid, Gazi Paşa'yı kendisi ile müsavi gördüğü için bu mektubu taziye addetti ve yazmadı. Ancak paşanın bizlere söylediği şeyleri ve istikbal hakkındaki programını kendisine anlattığım vakit, Velid artık gazetecilikten vazgeçmekten başka çare olmadığını söyledi. Ahmet Cevdet Bey de (İkdam sahibi) Velid'e bunu tavsiye etti. Gazi ile bir defa üç, bir defa dokuz saat konuştuk. Azizim, ben ömrümde böyle adam görmedim ve iddia ederim ki, hiçbir memlekette böyle bir

adam yoktur. Benim üzerimde müthiş bir tesir yaptı. Kendisi iş başında kaldığı, bizzat âmil olduğu takdirde memleketin salâh bulmamasına imkân yoktur.

İki mühim sual sordum: 1- Mademki Cumhuriyet bir emr-i vâki suretinde ilân edildi, (Kendisi böyle anlatmıştı) demek ki, Mecliste Cumhuriyete muarız kuvvetli bir hizip var. Fakat cumhuriyet tamam olmadı. Bunun icabatını Meclisten nasıl geçireceksiniz? Yoksa başka emr-i vâkiler oluncaya kadar Cumhuriyet böyle eksik mi kalacak? Medreseler, şer'îye mahkemeleri, Şer'îye Vekâleti v.s. ne zaman kalkacak? Teşkilât-ı Esasiye'deki din maddesi kalacak mı?

Paşa, Meclisten geçse de geçmese de, bunların hepsinin yapılacağını söyledi.

- Mademki bu Meclis Cumhuriyet ilân etmiye kendisini salâhiyetli gördü. O hâlde başka bir Mecliste başka bir ekseriyet bir gün Meşrutiyet ilân ederse ne yaparız? dedim.

- Olabilir. Fakat hepsini sopa ile kovarız, dedi.

Bunun için fırkanın başında kalmak istediğini ve hakikî bir Cumhuriyet Fırkası teşkil edeceğini ilâve etti.

Hüseyin Cahit, Cumhurreisliği ile fırka reisliğinin beraber olamayacağını söyledi. Hem epeyce sert ve serbest söyledi. Paşa uzun uzadıya cevap verdi.

Konuştığımız şeylerden çıkan esaslı neticeler şunlardır: Hilâfeti kaldırarak, mevcut devlet teşkilâtını ta esasından yıkacak ve yeni bir bina kuracak. Gidişten memnun değildir. Radikal hareket etmiye karar vermiştir. Fakat bunun için kuvvetli, mütecanis bir fırkaya ihtiyacı var. Azim ve kararı müthiştir. Bunun dışında da yanmağa imkân yoktur. Paşanın nutkuna Cahit'in cevap vermesini istedim ve bu suretle kendisini taahhüt altına soktum. Cahit çok güzel söyledi. heyecandan sesi titriyordu. Kendisi bu mülâkattan çok memnundur. Ne çare ki, İttihatçı inadı, memnun olduğunu söyleyemez!

Fakat azizim, paşanın bu katî azim ve iradesi, yeni fikirlere yeni insanlara ihtiyaç göstermektedir. Artık İttihatçılığı filân bırakmalı, bilâ istisna her değerli adamı kullanmalıdır. Gazinin fikirleri o kadar asrîdir ki, bugün iş başında bulunanlardan ekserisi bunları tatbik etmekten değil, anlamaktan bile âcizdir. Allah bu memleketin başına böyle bir adam ihsan etmiş. Eğer onu yalnız bırakıp, azim ve dehasından istifade edilmezse günahtır. Paşa, mart başında Ankara'ya gidecek. Ben de o zaman gelirim."

Necmeddin Sadak'ın bir eski mektubunu buraya alışımin bir iki sebebi var. Necmeddin o zamanlar yine "Akşam" gazetesinin başyazarı, öğrenimini Avrupa'da bitiren bir sosyoloji hocası, Türk milliyetçisi ve Garp medeniyetçisi idi. Mustafa Kemal'i İzmir'de ilk defa görüp tanıyan bu objektif tenkitçi, biri üç, biri dokuz saatlik iki konuşmada "Bizim Mustafa Kemal'i" keşfetmiştir.

Bugün bu Mustafa Kemal, binlerce, on binlerce Cumhuriyet devri yetişmelerinin anladığı, hatta ondan başkasını anlamadığı adamdır. 1923'te bu binlerce, on binlerce Kemalist, Necmeddin gibi bir avuç ileri kafalı aydından ibaretti. Cumhuriyetin onuncu yıldönümüne doğru, bir akşam ölümünün tehlikesi yine ortaya atıldığı vakit:

- Mustafa Kemal'ler yirmi yaşındadırlar, demesinin sebebi bu idi. Bugün onlar kırkına, kırk beşine, Mustafa Kemal'in kurtuluş zaferini kazandığı yaşa basmışlardır.

Mustafa Kemal 1923'te bugünkü aydınlar ve uzmanlar takımının yarısını bulsaydı, Türkiye şimdi tam kuruluşlu bir Batı devleti ve topluluğu, tam yoğruluşlu bir Batı topluluğu olup gitmişti.

Mustafa Kemal'i, sadece hüküm ve nüfuz sürmek için iktidar peşinde koşan bir hırs maceracısı olarak tanıyanlar, onun ele geçebilecek en parlak ikbale erdikten sonra dahi durmadığını, bilâkis zaferini de, bu ikbalini de fikirleri uğruna tehlikeye attığını görerek şahsı üzerine yeni bir anlayış edinmeli idiler. Mustafa Kemal, yeni düzeni kurmak dâvasında kendisi ile beraber olmak şartı ile, herkesle işbirliği yapmak istemiştir. İzmir'de Velid hâdisesindeki sabrı ve hoş görürlüğü, o güne kadar aleyhine yazmadığını bırakmayan Hüseyin Cahit'le münasebetleri de bunu gösterir. Daima o reddedilmiştir. Keşki böyle olmasaydı, keşki bütün eski arkadaşları ve kafa terbiyeleri ile tabîî Cumhuriyetçiler onun etrafında kalabilseydiler...

Türkiye'nin Ortaçağlı bir teokratik devlet ve Türk milletinin geri bir Şark topluluğu olarak yaşayabilmesine ihtimal olmadığını son asır tarihi isbat etmişti. Şekillerin hiçbir değeri olmamıştı. Tanzimat 1856 doğumlu idi. İlk parlâmento 1877'de açılmıştı. Galatasaray Lisesi 1886'da kurulmuştu. 31 Mart, 1909'da olmuş. 1922'de bir milletvekili, Kur'an varken kanun yapmak iddiasında bulunan bir Mecliste bulunamam, diye Millet Meclisinden çekilip gitmişti.

Japonlar çok daha kısa bir mühlet içinde yeni zamanların büyük devletleri sırasına geçmişlerdi. Çünkü ilk işleri, Çin medresesinden kurtulmak ve Garplılaştırmak olmuştur. 1923'te bile Anadolu maarifinin dörtte üçü henüz medrese çatıları altında idi.

Bizim ilim kafası ile "bilmiyorduk". Tefekkür kafası ile "düşünmüyorduk". Fakat Tanzimat'tan beri hiç olmazsa mukayese yapma imkânları elde etmiştik. Bir karar vermek lâzımdı. Bu kararı veremiyorduk. Mustafa Kemal bu kararı vermişti.

3 Mart, devrimin başlangıcı idi. 1924 Nisanında şer'iyeye mahkemeleri kaldırılarak, öğretim birliği gibi, adalet birliği de temin olunacaktı. 25 Ağustosunda şapka giyilecek, aynı yılın Kasım ayında tekkeler kapatılacaktı. Medenî Kanun, yeni cemiyetin temellerini atacaktı. Nihayet 1928'de Anayasa tadilleri ile devlet tamamiyle lâikleşecek ve aynı yıl Lâtin yazısı kabul edilerek devrim eseri tamam olacaktı.

Demek ki, inkılâp devri, eğer Cumhuriyet ilânını başlangıç alırsak, 29 Ekim

1923'ten 3 Kasım 1928'e kadar beş yıl bir ay sürmüştür.

Ondan sonra bütün iş, yeni düzeni bütün topluluğa sindirmekte idi. Bu da Türkiye halkını, yüzde yüz müsbet ilme dayanan ilk eğitim terbiyesinden geçirmeğe bağlı idi.

Bizler Tanzimat'tan beri çok zaman geçtiğini sanırdık. İlk eğitim görmiyen köy için, Tanzimat gelmemiştii bile!

Biz hatıralarımızda bu devre "devrimler devri" adı takıyoruz. Artık tarih sırasını bırakarak, kuruluş devrinin başlıca hadiselerini toplu olarak hikâye edeceğiz.

Din ve Devrimler

Tanzimat fermanı başımıza ne gelmişse şeriatın bozulmuş olmasından geldiği önsözü ile başlamaktadır. Gerçekte ise, din ve dünya, din ve akıl işlerini birbirinden ayırmamaklığımızın cezasını çekiyorduk. Âli Paşa, Fransız Medenî Kanununun alınmasını teklif ettiği vakit, karşısına Mecelle tavizciliği çıkmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Tanzimat fikir adamları Reşit ve Âli paşaları "Şeriat-ı İslâmiyye dururken, Garp'tan kanunlar almakla" suçlamışlardı. Her şey "Şer-i Şerif'e uygun olmalı, bir fetvaya bağlanmalı idi. Sivil okulla medrese ve cami birbirine düşmandı. Halk yığınları ise camiye bağlı idiler. Batı medeniyetçiliği, daima pek küçük bir azınlığın malı kalmıştı.

Kemalizm, aslında büyük ve esaslı bir din reformudur. Tanrı, bir paygambere verdiği şeriatı, ikinci bir peygamberde değiştirmekle, hatta Kur'an'ın bir ayetindeki emrini başka bir ayette kaldırmakla hükümlerin toplum evrimini izlemesi gerektiğini göstermiştir. Fıkıhta buna "nesih" diyoruz. Muhammed, son peygamber olduğuna göre, ondan sonra nesih hakkı insan aklına kalmıştır. Onun için İslâm bilginleri, "zamanla hükümlerin değişeceği" içtihadında bulunmuşlardır. Mustafa Kemal'in yaptığı işte bu nesih hakkını kullanmaktır.

İslâmda bütün şer'î meseleler iki büyük bölüme ayrılmıştır: Birinci bölüm, ahreti ilgilendirir ki ibadetlerdir: Oruç, namaz, hac, zekât! İkinci bölüm, dünyayı ilgilendirir ki bunlar da nikâh ve aileye ait hükümlerle muamelât denen mal, borç, dava ilişkileri ve ukubat denen ceza hükümleridir.

Kemalizm, ibadetler dışındaki bütün âyet hükümlerini kaldırmıştır.

Kaldı ki insan akli nesih hakkını farzlar üzerine de götürebilir; zekât kazanış ve gelir vergilerinin bulunmadığı bir devrin mirasıdır. Hac, Kâbe'den faydalanan Mekkelilerin Müslümanlığını sağlamak için konmuştur ve bu döviz çağında Hicaz dışındaki hiçbir yabancı Müslüman halkı buna zorlanamaz. Namaz şekli de iskemle olmıyan entarili bir halkın yaşayışına uygundur. Pantolon, etek ve hele başkasının ayağı değen yere yüz değdirmeyi yasak eden ijyen devrinde yürüyemez. Cenaze namazını neden ayakta kılıyoruz? Camiin dışında olduğu için! Bugünkü ijyen anlayışına göre camiin içi ile dışı arasında fark yoktur.

Atatürk ibadet devrimine ezan ve namazı Türkçeleştirmekle başlamıştı. Gerçekte verdiği ilk emir ezan ve namazın Türkçeleşmesi idi.

Muhafazakârların sözcülüğünü yapan İnönü, Atatürk'e yalvarmış, önce ezanı Türkçeleştirelim, sonra namaza sıra gelir, demişti. Arkadan dil ve Kur'an metni meseleleri çıkıp namazın Türkçeleşmesi gecikti idi. Atatürk sağ kalsaydı ibadet reformu olacağına da şüphe yoktu.

İç Didişme

Ordu müfettişleri aynı zamanda milletvekili idiler. 1924 Kasımında birinci ve ikinci ordu müfettişleri Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşalar istifalarını vererek Büyük Millet Meclisine katılacaklarını bildirdiler.

O tarihî gecelerde Çankaya'da Mustafa Kemal'in davetlileri arasında bulundum. İstifa haberlerinin kendi üzerinde ilk bıraktığı etki, Meclisin içinde ve dışındaki muhalefet hareketi ile ayarlanmış bir askerî komplo karşısında bulunmuş olmak ihtimalidir. Bu böyle imişçesine harekete geçti. Bir askerî isyan da olsa, hiç tereddütsüz karşıliyaacağı belli idi.

Mustafa Kemal üçüncü ordu müfettişi ile milletvekili komutanlara bir şifreli telgraf çekerek, kendilerini Meclisten istifa etmiye davet etti. Genelkurmay Başkanı da çağrılanlar arasında idi. Seçmenleri ile danışmaksızın istifa etmeyi münasip görmediklerini söyleyen ikisi müstesna, hepsi Millet Meclisinden çekildiler.

Bunun bir sonucu, ordunun artık kesin olarak politikadan ayrılmış olmasıdır. Kuvay-ı Milliye zamanı politika ile uzaktan yakından ilgili ne kadar komutan ve subay varsa, yaverlerine kadar hepsi sivil olmuşlar ve çoğu Meclise katılmışlardır.

İkinci sonucu, "Terakkiperver Cumhuriyet" Partisinin kurulmasıdır. "Cumhuriyet" kelimesi bir muhalif partiye mal edilmemek için "Halk Partisi"nin başına "Cumhuriyet" kelimesi eklenmiştir. Fakat yeni parti üzerinde asıl tartışma, programdaki "hissiyat-ı diniyye"den bahseden fıkra üstünde koptu. Bu fıkranın bütün irtica unsurlarını tahrik edeceği meydanda idi. Gerçi bu kayıt olsa da olmasa da, Cumhuriyet devri boyunca ne zaman bir muhalefet hareketi uyansa, onun başlıca kuvveti, liderler istese de istemese de, irtica olması tabî idi.

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kuruluşunu da, şahsî kıskançlıklar, rekabetler veya geçimsizlikler gibi basit sebeplere bağlamak, çok üstün körü bir şeydir. Böyle bir yorum hiçbir şey öğretmez. Hâdiseler üzerinde fikir yorabilecek kabiliyetleri olmıyanların yakıştırmalarından ibarettir.

Eğer Mustafa Kemal, İsmet Paşa yerine, meselâ Kâzım Karabekir Paşa'yı başvekil seçseydi. Kâzım Karabekir Paşa kafasını değiştirecek miydi?

Yahut, Rauf Bey, Mustafa Kemal'in baş adamı olmakla, fikir ve kanıları ne ise onlardan vaz mı geçecekti? Rauf Bey başvekil olduğu zaman da, kendi fikir ve kanılarına bağlı kalmamış mıydı?

Yoksa Mustafa Kemal beraber çalıştığı ve buluştuğu kimselerin kuklası mı idi? Yani, Mustafa Kemal'in yanında İsmet Paşa veya başka bir şahsiyet

bulunmakla, Mustafa Kemal ayrı bir adam mı olacaktı?

Bir gün eski yaveri mebus Salih Bozok'a:

- Tarih size lânet okuyacak, demişler.
- Neden? diye sormuş.
- Mustafa Kemal'e içki içiriyorsunuz. Kadın eğlenceleri tertip ediyorsunuz. Ömrünü kısaltıyorsunuz.
- Ya... Öyleyse tarih bizim hepimize birer heykel dikecek. O bize yalnız içkide ve eğlencede esir olmaz ya, demek İzmir'i de ona biz aldıldık, cevabını vermiş.

Mustafa Kemal'de tek olmayan şey, "alet olmak" zaafı idi. Uzun yalnızlık ve halktan uzaklaşmanın ve netameli hastalığın tesiri altında kalıncaya kadar, kendine has kontrol metotları ile her türlü telkinleri de karşılamayı bilmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, ciddî ve büyük bir hareket idi. Halk, hatta o devrin aydınları arasındaki karşılığı devrim ideolojisinin karşılığından çok daha esaslı idi. Ben Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kuranlarla o gün de bir fikirde değildim, bugün de bir fikirde değilim. Fakat bu ayrılık, bizi tarihi yanlış görmeye ve göstermeye, Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin başındaki ve içindeki ve etrafındaki şahsiyetleri, mahalle mektebi kıskançlığı veya sadece şahsî hırs ve hesaplar üzerinde yürüyen basit kimseler gibi teşhir etmeye sevk etmemelidir.

Mustafa Kemal, hükûmet reisi olarak, kendi davasını birlikte yürütebileceği bir ikinci aradığı vakit aklına ilk gelen İsmet Paşa olmamıştır. Fethi Bey olmuştur. Fethi Bey, şüphe yok, Batı medeniyetçisi idi. Fakat bir devrim rejiminin dikta sıkısına aklı yatmıyacak kadar liberaldi. Ona göre "şeyler" zorlanmamalı idi, olmalı idi.

Mustafa Kemal'in vefalı ve eski arkadaşı olmakla beraber, başvekilliğinde, Mustafa Kemal ile çok defa hiç uyuşmadığı görülmekte idi. Biz Fethi Bey'i fikir adamı olarak pek düzden bulurduk. Onda, hayalimizdeki yeni Türkiye'nin adamını bulamazdık. Fethi Bey'in başvekilliği zamanında Mustafa Kemal ile hayli çetin çarpışmaları olmuştur. Bir defasında Mustafa Kemal:

- Yarın Meclisin kararını göreceğiz, demesi üzerine Fethi Bey:
- Siz Meclise gelmeseniz daha iyi olur, demişti.

Mustafa Kemal'in:

- Niçin? sualine de:
- Güç mevkide kalabilirsiniz, cevabını vermişti.
- Ya? Güç mevkide nasıl kaldığımı ben de görmeliyim. Onun için geleceğim.

Ertesi günü gerçi Fethi Bey Mecliste kaybetti. Fakat ön sırada oturan Mustafa Kemal'in tam karşısındaki kürsüye gelen mebuslardan 52 si, onun gözü önünde, oy kutusuna elli iki kırmızı pusula atıldılar.

Daha önce Fransızca bilen, Paris'te bulunan ve Fransız kültürüne ısınan Fethi Bey, Malta'da İngilizce öğrenmişti. İnatçı ve huylu olduktan başka,

görüşlerinde ve anlayışlarında devrimci takımın sistem görüşünden ve anlayışından çok uzaktı.

Arkadaşları da, doğrusu, seçme "sathî"ler idi. Dalkavuk, Mustafa Kemal'i yalnız eğlendirir, fakat Fethi Bey'i sırasına göre sevk ve idare de ederdi. Pek arkadaşçı ve arkadaşlığı da tatlı idi. Tembel denecek kadar az çalışıyordu. Harap, yoksul, temelinden çatısına kadar yeni baştan ve maddeten ve manen inşa edilecek o günkü Türkiye'nin, gecelerini gündüzlerine katan, yılmaz ve yorulmaz faaliyet adamlarına ihtiyacı vardı. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı niçin seçti? İsmet Paşa, daima "almak" ve kendisinden hiç "vermemek" âdetinde olduğu için fikir kıymeti pek tanınmaz.

Meselâ İsmet İnönü'nün çok iyi Almanca bildiğini, Fransızca konuştuğunu ve okuduğunu, ellisinden sonra öğrendiği İngilizce ile en güç metinleri takip ettiğini pek az kimse bilir. O kadar kendi içine kapalıdır. Hâlbuki bizim kürsülerde Farsça "perestiş" kelimesiyle Fransızca "prestige" kelimesini karıştıranlardan niceleri, Frenkçe söz katmadan beş cümle söylemezlerdi. Ona dair sık sık anlattığım bir fıkra vardır. Öğleye doğru yanına gidersiniz. O sabah gazetede Londra'dan gelme bir havadis çıkmıştır. İsmet Paşa'nın bu havadisi sizden önce okuduğuna şüphe yoktur. "Gördünüz mü efendim?" diye sorarsınız. Görmemiş gibi, sizi dinler. Siz anlatırken, havadisi nasıl muhakeme ettiğinizi de yoklamaktadır. Biraz sonra başka bir ziyaretçi gelir, aynı suali sorar, aynı sahnenin tekrarlandığına şahit olursunuz.

Bir akşam Saracoğlu, rahmetli Nafi Atuf ve daha birkaç arkadaş yanında idik. Acaba Türk milleti Osmanlı saltanatı devrinde kaç yıl barış yüzü görmüştür, meselesi konuşuluyordu. Hepimiz bir cevap veriyorduk. İsmet Paşa garsonunu çağırdı:

- Bana bir bloknot getiriniz! dedi.

Büyükçe bir kâğıdın üstüne Sultan Osman'dan Vahideddin'e kadar bütün padişahların sıra ile isimlerini yazdı. Her padişahın yanına alafranga cülûs ve ölüm tarihlerini koydu. Bunların arasına belli başlı harp ve barış tarihlerini dizdi. Bir sürü isim ve bir sürü rakam içinden yalnız ikisi üzerinde sual işareti vardı. Böyle bir imtihanı pek az tarih hocasının geçirebileceğini tahmin ediyorum. Çünkü İsmet Paşa, saltanatın kaldırılması gibi bir mesele olunca, onun bütün tarihini bilmeli idi. Ona akli yatmalıydı.

İnkılâpların daima en eyi esbab-ı mucibesi onun kafasından doğardı.

1923'te Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa üzerinde karar kılması için başlıca sebepler şunlardır: Mustafa Kemal'e karşı hususî bir rakiplik hissi olmadıktan başka, Mustafa Kemal'in otoritesine katî ihtiyaç olduğu kanısında idi. Son derece çalışkan, ciddî bir hükûmet adamı idi. Mustafa Kemal'in "maddî ve manevî topyekûn bir inşa" kelimeleri ile hulâsa edebileceğimiz devrim davasına en aşağı onun kadar inanmış bir fikir adamı idi.

Mustafa Kemal teferruat ile uğraşmayı sevmezdi. Yalnız dış politikaya

devamlı bir ilgi göstermiştir. Bunun dışında hükûmet, İsmet Paşa'ya, ordu Fevzi Paşa'ya emanet idi. Bazı meselelerde, şikâyet ve tenkitler üzerine, müdahaleler yapmak ve hakem rolü oynamaktan başka, hükûmet işleri ile pek yorulmamıştır.

Mustafa Kemal büyük aksiyonlar kahramanıdır. Türk milletinin talii, Mustafa Kemal'in askerliğini Dumlupınar zaferi ile bırakmış olmasındadır. Ondan sonra onu ancak devrimler içinde geçen "devam tehlikeli hayat" havası avutabilmiştir. Çok defa Çankaya'daki köşkünde yapacak bir iş bulamadığı için iç sıkıntısına tutulduğu vakit, kendisini cangılda alarak kafese konmuş bir arslana benzetirdim.

Mustafa Kemal, omuzlarındaki yükün ağırlığı hakkında fikri olmayan bir kabile reisi değildi. Görevlendirdiği her arkadaşını imtihandan geçirirdi. Bir istidat gördüğü vakit çabuk feda ederdi.

Mustafa Kemal'in sadece itaat gibi, etrafındaki bin bir kişiden bininde kolaylıkla bulacağı bir hassasından dolayı, koskoca devleti şuna buna bırakacağı gibi bir düşünce, Mustafa Kemal hakkında hiçbir fikri olmamak demektir. Nitekim Mustafa Kemal'i yatak odasına kadar girenler değil, kafasının içine sokulabilenler tanımışlardır. Hiç yüzünü görmemiş olsalar bile!

Mustafa Kemal'in İsmet Paşa ile yakından tanışması, Ahmet İzzet Paşa'nın yerine şarktaki ordunun kumandanı olduğu vakit İsmet Bey'i Kurmay Başkanı olarak bulmasından sonradır. Mustafa Kemal, bir Türk tabiri ile, insan sarrafı idi. Daha önceden İsmet'e hiç ısınmamıştı. Her nedense onu da galiba Envercilerden sayarmış. Beraber çalışmaya başladıktan az zaman sonra, arkadaşını bütün zaafı ve kuvvetleri ile, kusurları ve meziyetleri ile tanıdı ve ona bağlandı. Mustafa Kemal, sonuna kadar, gerek orduda, gerek siyasî hayatta İsmet Paşa'nın bu kuvvet ve değerlerinden faydalanmıştır. Zaaf ve kusur saydığı şeylerde de, pek ihtiyatlı ve nazik müdahalelerde bulunmuştur.

Buna karşı İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in gittikçe kuvvetlenen otoritesini kendi menfaatleri için sömürenlere karşı mücadele ederek, ona belki de en büyük hizmeti etti. İsmet Paşa'nın etrafındaki bütün hasımlıkların baş sebebi, bu mücadeledir.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Atatürk sofrasının birincisi ve müstesnası idi. Nüfuzu o kadar büyüktü ki, bugün kendisinden lâlaûbalîce bahsedenlerin, İsmet Paşa sofraya gelince ağızlarını bile açamadıkları sayısız akşamları hatırlıyarak içimden gülüyorum.

Bir misal verelim. İnönü orkestra konserleri ile at yarışları meraklısı idi. Bazı kimseler musiki ve at sevdikleri için değil de İnönü'ye görünmek ve yaranmak için konser veya yarışları kaçırmazlardı. Bugün İnönü'den kabaca bahsedenlerden birinin bir pazar günü "Yahu, yine mi yarışa gideceğiz?" diye mırıldanan arkadaşına:

- Haberin yok mu? İsmet Paşa nezle olmuş, gelmiyecekmiş. Bugün kurtulduk, müjdesini verdiğini işitiyor gibiyim.

Hâlbuki İnönü'nün böyle şeyler umurunda değildi. Birçoklarımız hemen hemen hiçbirine gitmezdik. Ama yaranıcıların belli başlı marifetleri böyle şeylerdi.

Mustafa Kemal'in İsmet Paşa yokken onun zaaflarına ait bazı tenkitlerde bulunması neyi ifade eder? Mustafa Kemal kendi kendisinin zaafları ile alay bile ederdi. Biz Paris'teki şapka hikâyesi gibi, Picardi manevralarındaki bazı Fransızca gafları gibi gülünç fıkralarını onun ağzından duymuş ve beraberce gülmüştük. Orman çiftliği kurulduğu yıllarda idi. Toprağa ne koyarsa, kaybediyordu. Bir yıldönümü akşamı aşağı ufak köşkün önünde oturuyorduk. Topraklar bomboştu. Müdür Tahsin Bey bu köşkün önüne bir havuz yaptırmıştı. O gün, bir senelik zararı haber aldığı için düşünceye daldığı sırada, havuzun fiskıyesini açtılar. Meğer Tahsin Bey suyun içine renkli ampuller koydurmuş. Bozkırın bir köşesinde, alaca karanlıkta birdenbire yeşilli, mavili, allı sular fışkırınca, Mustafa Kemal güldü:

- A Kemal, dedi, sen ziraat okudun mu? Hayır. Çiftçi misin? Hayır. Baban çiftçi miydi? Hayır. İşte bilmediği işe parasını koyup da kaybedenlere sular bile güler.

Mustafa Kemal, her şeyi ve herkesi, kendisine kadar herkesi zaman zaman tenkit etmiştir. Fakat on beş yıl onun hususî meclislerinde bulunanlar bilirler ki, Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı bütün arkadaşlarından daima üstün tutmuştur. Onun zekâsına, faziletine, devlet idaresine güvenmiştir. Nice defalar:

- Çocuklar, Çankaya'da rahat ediyorsam, İsmet sayesinde, demiştir. Bu sözü duymayan Çankaya davetlileri parmakla gösterilebilir.

Mustafa Kemal ve İsmet, aralarındaki nisbet daima ayrıca muhakeme edilmek üzere, birbirlerini tamamlamışlardı.

Birinci Dünya Harbinden sonraki sivil diktatörler iktidara geçince üniforma giymişler ve bir daha arkalarından bu üniformayı çıkarmamışlardır.

Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile beraber zaferden sonra üniformalarını çıkardılar ve bir iki askerî manevra müstesna, bir daha giymediler. Mustafa Kemal, yeni düzen devletini ve toplumunu kurmak, yeni düzene aykırı bütün müesseseleri ve gelenekleri yıkmak, yerlerine yenilerini koymak davasında samimî, açık ve tereddütsüzdü. Birçok Türkçüler kendisi ile beraber idiler. Ancak bunlar bir şahsî ve keyfî otorite değil, Mustafa Kemal'in liderlik itibar ve nüfuzunu da içine alan bir Meclis ve kanunlar otoritesi istiyorlardı. Teşkilât-ı Esasiye Kanununun tadillerinde Cumhurrisine veto ve fesih hakları verilmek meselesi tartışıldığı zaman, devrimin otoriter idaresini zarurî bulan ileri fikir arkadaşları dahi kendisine karşı koymuşlardır. Bunlar arasında Saracoğlu Şükrü ve rahmetli Mahmut Esat Bozkurt vardı. Mustafa Kemal, Meclis görüşmeleri sırasında, en çok kürsü nüfuzu kazanan bu iki genci bir akşam çağırdı. Sabahlara kadar kendileri ile tartıştı ve sonunda bu yeni haklarla şahsî otoritesini kuvvetlendirmek iddiasından vazgeçti. Bütün nimetlerin ve

mahrumiyetlerin kaynağı olan bir zamane hâkimi bunu yapmaz. Mustafa Kemal emir kulları ile fikir yoldaşlarını birbirinden ayırmasını ve hangilerini nerelerde kullanacağını bilmeseydi, Atatürk olur mu idi? Keşki bazı hususî zaafı ve müsamahaları da olmasaydı!

Hastalanıp o korkunç illetin pençesi altında abasî müvazenesi sarsılıncaya kadar, Mustafa Kemal ile hükûmet ve Meclis arkadaşları arasında çok tartışmalar ve kendisine, yahut kötü yakınlarına karşı çok dayatışlar olmuştur. Mustafa Kemal, devrim yolculuğunda kendisi ile birlik olduğuna şüphe etmediği arkadaşlarının her türlü nazını çekmiştir.

Ama etrafındaki bu adam ve seviye karışıklığının sebebi ne olduğunu soracaksınız. Bu, o devrin, kendisine eski komitekâri taktiklerden faydalanmak zaruretlerini duyuran özelliklerinden gelir. Sofrasında devrinin bütün çeşitleri vardı. Bir akşam yanındaki hanıma sofrasındaki bir davetliyi göstererek:

- Bu adamın ne bayağı olduğunu bilemezsiniz, demişti.

Sonra fikrine daha da kuvvet vermek için:

- Hani çöp tenekesi vardır. İçine her türlü süprüntüler konur. Ne kadar boşaltsanız, dibinde yapışık bir şeyler kalır. İşte bu o şeylerdendir, sözlerini ilâve etmişti.

Hanım, şaşıracak:

- Aman paşacığım öyle ise ne diye sofranıza alıyorsunuz? demesi üzerine:

- Ha... İşte onu da sen bilmemezsin kızım, cevabını vermişti.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının büyük bir hareketin temsilcisi olduğunu yazmıştık. Bu hareket türlü akımların kaynaşığı idi.

İçinde samimî demokrasi savaşıları vardı. Bunlar şahsî veya takım tahakkümü olmaksızın, serbest seçimli hür bir murakabe meclisi taraflısı idiler. Bunlara Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin idealistleri diyebiliriz.

İçlerinde, işlerin dürüst gitmesinden, tahakküm ve yolsuzluk olmamasından başka bir şey istemeyen mütevazı memleketçiler vardı.

Yine hareketin içinde şahsî kinler ve rekabetler vardı. Bilhassa eski İttihatçılardan bir kısmını bu takıma katmak lâzım gelir. Gericiler ise, pek tabîî olarak, Terakkiperverlerin safında idi.

Şahsî idareye nihayet vermek, Hâkimiyet-i Milliye prensiplerine göre tam bir murakabe sistemi kurmak umumî parola idi. Mustafa Kemal'e karşı hususî bir kasıtları olmayıp yalnız otorite ve sistemden kurtulmak isteyenler de, Mustafa Kemal'i düşürmekten başka bir şey düşünmeyenler de, henüz başlayan devrimi, olduğu yerde durdurmak veya eski düzeni tekrar kurmak isteyenler de, hepsi bir parolada birlik idiler.

Mustafa Kemal'in millî kahramanlık ve liderlik otoritesi gittikçe zayıflamakta idi. Kurmağa başladığı yeni düzenin devam edebilmesi için Mustafa Kemal'in uzun yaşamasından başka çare olmamakla beraber, bu çarenin de kâfi olduğuna inananlar gittikçe azalıyordu. İstanbul'a gelip gittikçe Ankara'nın ne kadar hafife alındığını görüyorduk. Meclislerde sözünü

esirgeyen yoktu. Bizler gazetelerde "dalkavuklar" diye teşhir ediliyorduk. Halk efkârı bir Ankara müdafaacısına tahammül edemediği için, ortak olduğum "Akşam" gazetesinden ayrılarak Hâkimiyet-i Milliye'ye geçmek zorunda kalmıştım. Bu gazetenin de sürümü, resmî aboneleri ile beraber iki üç bin arasında idi.

Muhalefetle iktidar arasındaki Meclis çatışmaları, İsmet Paşa ve karşı parti liderleri arasında kalsa iyi olacaktı. Ne yazık ki, Mustafa Kemal'in yakınlarından bazıları kürsüde veya koridorlarda muhalefet şahsiyetlerine ağır hakaretlerde ve hücumlarda bulunarak, hepsini hak ve halk kahramanı kılmakta idiler. Eski İttihatçı Şükrü Bey'in bir lokantada masasına tabak fırlattığını duymuştuk. Terakkiperver Cumhuriyet Partisinde bir suikast fikrinin uyanmasında, şahsî kırgınlıkları affetmez kin kızgınlığına çıkaran bu aşırılıkların da büyük rolü olduğunu sanıyorum. Bizim duyduğumuza göre İttihatçıların eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, 1908 Meşrutiyetinde suikastlar tertip eden hususî komitenin başında idi. Acaba Mustafa Kemal'i öldürmek doğrudan doğruya onun mu aklına geldi, yoksa eski fedailer zihniyeti içinde kendiliğinden mi doğdu, bilmiyorsam da, Meclis içindeki ve dışındaki liderlerin suikastlar söylenti ve söyleşmelerini duyup dinlemekten ileri bir ilgileri olabileceğine hiçbir zaman inanmamışımdır.

Mustafa Kemal'in ölümü o tarihte yeni rejimi olduğu yerde durdurmak, hatta yıkmak için tek çare idi. Orduyu emniyetli ellere teslim eden Mustafa Kemal'i düşürmek imkânı yoktu. Ölümün bir çare olması başkadır, öldürmeğe karar vermek başkadır.

Suikast İzmir'de yapılacaktı. Tertipçiler pek iyi bir nokta seçmişlerdi. Mustafa Kemal'in otomobili bu noktadan yavaşlayarak geçmek zorunda idi. Kalabalık arasına sokulan ve saklanan katil, onu vuracak ve kargaşalıktan faydalanarak savuşacaktı. Mustafa Kemal tren yolculuğunda gecikti. Bu gecikmeyi suikastın keşfedilmiş olmasına veren tertipçilerden biri, ilk ihbarda bulunanın cezadan kurtulması imtiyazını kazanmak için gitti, her şeyi İzmir valisine anlattı. Sanıklar ve şüpheliler tutularak İstiklâl Mahkemesine verildiler.

Muhalefet hareketine liderlik eden kimler varsa, hepsi tutulanlar arasında idi. Bunlardan Şükrü Bey'le birkaç arkadaşından başkasının suikastçı olabileceğine inanılmıyordu. Muhakemeye adalet mi, umumî bir tasfiye fikri mi hâkim olacaktı? Genç devrimin cinayetle lekelenmesini isteyenlerin büyük kaygısı bu idi.

Ankara'da Kâzım Karabekir'i tevkif etmişlerdi. Kâzım Karabekir kendisini götürönlere Başvekil İsmet Paşa'yı görmek istediğini söyledi. Yanına çıkardılar. İsmet Paşa, Kâzım Karabekir'in suikastçılık sanığı olarak yakalandığını duyunca, bütün suikast hikâyesinin topyekûn bir tertip olduğuna hükmetti. Kâzım Karabekir çok eski arkadaşı idi. Mizacı, karakteri, ahlâkı ne olduğunu, neye elverişli, neye elverişsiz olduğunu pek iyi biliyordu. Mustafa Kemal, suikast tertibinin arkasından çıkacak vakalar

bilinmediği için hükûmet reisinin Ankara'da kalmasını istemişti. Kâzım Karabekir meselesindeki müdahalesini duyunca, kendisine, meselenin gerçekten ciddî olduğunu temin etti ve İzmir'e gelerek durumu yakından incelemesini istedi. İsmet Paşa İzmir'e giti. Suikast hikâyesinin aslı olduğuna, hapishaneye giderek Ziya Hurşit'in kardeşi Faik Bey'le görüşüp, bizzat Faik Bey'in kendisine verdiği açıklama üzerine inanmıştır. Fakat Kâzım Karabekir ve arkadaşlarının acele bir hükme kurban gitmeleri ihtimali üzerine Mustafa Kemal'den iyice teminat da almıştır.

Terakkiperver Parti liderlerinin, Kâzım Karabekir, Refet ve Ali Fuad paşaların meselesini sonuna kadar takip etti. Paşaları mahkûmiyetten kurtarmak için Mustafa Kemal'le yapmış olduğu tartışmalardan sonuncusunu, o sırada tesadüfen yanlarına giden General Fahreddin Altay'dan dinledim.

O aralık ben de İzmir'e gitmiştim. Sinemadaki muhakemenin bir celsesinde bulundum. Milletvekili olduğumuz için mahkeme heyeti ile beraber sahnede oturuyorduk. Reis Ali Bey'in Cavit'e bir ağır muamelesi pek gücüne gitti. Cavit'in eli cepte konuşmak eski âdeti idi. Birçok fotoğrafları da böyle çıkmıştır. Şüphesiz bir mahkemenin karşısında eli cepte konuşulmaz. Fakat başı ile oynanan bir sanık, heyecanlı anlarda kendi kendinin kontrolünü kaybeder. Ona yargılamasından fazla alışkanlıkları hükmeder. Ali Bey bunu görünce, herkese saygılı ve yavaş hitap etmişken, birdenbire alabildiğine köpürdü. Cavit'e haykıra haykıra hakaret etti. Bu hakarete eski bir geri İttihatçının, eski bir ileri İttihatçıya karşı kininin köpürdüğünü hissediyordum. Bu hakaret, Cavit'in medeniyetçilikte bizden ayrı olmayan kafasına idi.

Öğleden sonra Mustafa Kemal'in ve İsmet Paşa'nın bulundukları Çeşme'ye gittim. Mustafa Kemal, küçük bir köşkte oturuyordu. Haber verdiler. Beni yanına çağırdı. Talât Paşa'nın eski yaveri Abdülkadir'le görüşüyordu.

- Ne var, ne yok? diye sordu.

İzmir'e uğrayarak geldiğimi söyledim. İstikâl Mahkemesi'nde gördüklerimi anlattım. Ve:

- Paşam, bir adalet mahkemesi, veya siyasî bir rejim mahkemesi, ikisi de olur. Adalet yalnız haklıyı haksızı, rejim de yalnız kendi selâmetini düşünür. Ben ikisini de anlıyorum. Ali Bey'in ne yapmak istediğini anlıyamadım, dedim.

Ve o günkü celseden bazı misaller verdim.

Mustafa Kemal'in benim açıklamalarımın neler sezindiğini bilmiyorum. O akşam Çeşme'nin otelinde bir suare vardı. İstiklâl Mahkemecileri de köşkte yemeğe davetli idiler. Gelince üst kata çıktılar. Onlar, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa konuşmaya daldılar.

Ben aşağıda, davetlilerden olan İzmir müstahkem mevki komutanı ile bekliyordum. Konuşma uzun sürdü. Meğer bu bir tartışma imiş. Mustafa Kemal birtakım tenkitlerde bulunmuş. Arada benim adıma da ağzından

kaçırmış.

Tabîî hepsi bana düşman kesilmişler: "Her şey yolunda idi. Bu müfsit geldi, araya nifak soktu" diye söylenmişler.

Sofraya inildiği vakit, İstiklâl Mahkemecilerinin bana selâm vermediklerini gördüm. Mustafa Kemal ise beni sofrada tam karşısına oturttu. Lüzumlu lüzumsuz benimle alâkalanmasına bir mana veremiyordum. Neden bahsedilse, sık sık:

- Öyle değil mi Falih? diyordu.

Yemekten sonra İstiklâl Mahkemecileri Çeşme'de kalmadılar. Biz suareye birkaç kişi gittik.

Ertesi sabah otelde otururken başkâtip Tevfik Bey geldi:

- Paşa, hemen İzmir'e gitsin, bir vapurla İstanbul'a, oradan Ankara'ya gelsin, diyor.

Kendi kendime: "Bu da ne demek?" diye sinirlendim. Doğru köşke gittim. Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile beraber aşağı avluda idiler. Gülererek:

- Ne o? dedi.

- Bir emrinizi aldım. Ama kusurumun ne olduğunu bilmiyorum, dedim.

- Çocuğum senin kusurun yok. Ben bir gaftır, yaptım. Biliyorsun görülecek işler var. Ben yarın Ankara'ya dönüyorum. Sen de doğru İstanbul'a git, oradan Ankara'ya gel. Hem rica ederim sana, bir mektup yaz, Ali Bey'in hatırını al, dedi.

Dediklerini yaptım. Ali Bey'in bir yakınına mektup yazdım. Fakat Ali Bey ve arkadaşlarından kimlerse bilmiyorum, âdeta sofrasında ya o, ya biz, diyesiye kadar ileri varmışlar.

Mustafa Kemal böyle zorlamalara hiç gelmezdi. Nasıl düşünememişler, şaşarım. Ben bilâkis Mustafa Kemal'in büsbütün sık davetlileri arasına geçtim. İstiklâl Mahkemecileri de bir akşam, Hariciye köşkünün bahçesinde birer birer elime sıkıldılar.

Keşki fesatçılığında muvaffak olabilseydim! Biz Cahit'le Cavit'in hiçbir zaman suikastçı olamayacaklarını biliyor ve Ankara'ya geldikten sonra da durmadan İsmet Paşa'ya baskı yapıyorduk. Cavit'in, eğer onunla beraber başka günahsızlar varsa onların ölümden kurtulamamış olmalarına hâlâ vicdanım yanar. İttihatçılardan bazıları, kendilerine sığınanları vaktiyle haber vermemek gibi, kabadayılık jestlerinin kurbanı olmuşlardır.

Suikastçılar Mustafa Kemal'i öldüremediler. Fakat kendi partilerini öldürdüler. Ne kadar yazık ki, yeni rejimin otoritesi, İzmir ve Ankara sehpaları üstünde tutundu. Bu kesin tasfiye, her türlü aleyhtarlığın veya gericiliğin bütün cesaretlerini kırdı. Mustafa Kemal'e başladığı inkılâbı tamamlamak fırsatını verdi.

Nasıl ki, Meşrutiyet İttihat ve Terakki otoritesi de taklib-i hükûmet hadisesinin sehpaları üstünde tutunmuştu.

Fakat, hükûmet içinde hükûmet gibi bir de İstiklâl Mahkemesi otoritesi meydana geldi. Reisin evi hemen hemen "merci-i enam" idi. Bu hâl, İsmet Paşa'nın devamlı ısrarları üzerine bir akşam, Ankara Palas'ın bir

balosunda Mustafa Kemal'in İstiklâl Mahkemecilerini çağırıp hemen oracıkta vazifelerine nihayet vermelerine kadar sürdü. Ertesi günü kendilerine hediye edilen Benz otomobillerine binerek, fakat artık basit milletvekili sıfatı ile Meclise gelmişlerdi.

Değişen Hayat

Tarih der ki: "Japonlar bağımsızlanmak ve kuvvetlenmek için medeniyetlerini değiştirmek zaruretiyle duydular. İlk akıllarına gelen şey feodalizm kurumlarını yıkmak ve Garpkârî, bilhassa Amerikankankârî teşkilâtlanmaktır.

1868 ile 1877 arasında geçmişe ait ne varsa tahrip olunmuştur. Japonlar, Çin kaynaklarından Avrupa ve Amerikan kültür kaynaklarına doğru bu gidişe "Garplılaşma" (Batılılaşma) adı vermişlerdir. 1858'den sonra, adliye, askerlikte, ticarete, ilim, edebiyat ve sanatta bu hareket büyük bir hız almıştır.

Bu ilk devirde Japonlar âdeta kendilerinden soğumuşlar, şiddetli bir Garp (Batı) taklitçiliğine kapılmışlardı. Kadınlı erkekli suhareler, maskeli balo, smokinle lokantaya gitmek gibi şeyler hemen kibar âdetleri arasına girdi. Radikal bir ahlâk devrimi yapmak, kadını kölelik ve dişilikten kurtarmak fikirleri aldı, yürüdü. Frengi benzetmek için saçlarını kıvırtanlara, mavi gözlü olmadıklarına esef edenlere sık sık rastlanmakta idi. Bir büyük Japon muharriri, Japon ırkı beyaz ırktan aşağıdır, bu aşağılıktan kurtulabilmek için Avrupalı kanı ile aşılanmalıyız, diyordu. Japonlar, Garplı tefekkürün cevherini bırakarak, sathî bir taklitçiliğe kapıldılar. İlk tepki 1889'da duyulmuştur. Ondan sonra Japonluğun yaratış devri gelir."

Charles Seignobos, on yedinci asır sonlarının hikâyelerini yazdığı sırada der ki: "Büyük Petro, Rusları Asyalı geleneklerden kurtarmak ve Garplılaştırmak için kadınlı erkekli salon toplantılarına da önem verdi. Asilzadeleri bu toplantılara karıları ile birlikte gelmek zorunda bıraktı. Fakat toplantılarda kadınlar ve erkekler, hareketsiz ve sessiz, birbirlerinden ayrı oturlardı."

Bu, dar kalıbı kırmak ve topluluğu bir hapis yaşayışından serbest havaya çıkarmak ihtiyacından ileri geliyor. Kadın hür olmadıkça ve umumî hayata katılmadıkça, topluluğun durgun suyu dalgalanmaz. Taklit ve özentî devri en çok bizde sürmüştür. Büyük şehir Osmanlılığı kıyafetini, başlığını, birçok âdetlerini değiştirmişti. Fakat kadına ve tefekküre el dokunduramamıştı. Meşrutiyetin sonlarında dahi aile ve üniversite şeriat takımının hükmü altında idi. Hür yaşayış ve hür düşünüş gizli ve her tarafta dört duvarla kapalı idi. Bu bir riyakârlar topluluğu idi. Evlerinde açılan, her türlü Batı âdetlerini benimseyen ailelerin kadınları bile çarşafsız ve peçesiz sokağa çıkamazlardı.

Vakanüvis on dokuzuncu asrın sonlarına ait bir balo davetini şöyle hikâye eder: "Bu esnada İngiltere elçisi Tersane-i Amire Haliç'inde, gemisinde

balo tertibi ile vükelâyı davet etmiştir. O vakte kadar alafranga ziyafet ve hususiyle balo İstanbul'ca görülmüş şey olmadığından görenler ve işitenlerin taaccübünü mucip olarak türlü sözler tahaddüs etmiştir. Davetli olan zevat, yatsı namazını tersane divanhaneinde kılarak asat ikide (alaturka saat) sandallar ile gemiye gitmişler, sabaha kadar orada eğlenmişlerdir. Ertesi gün sudurdan Yahya Bey, Hüsrev Paşa'ya ziyafetten sual ettikte:

- Az vakitte çok tekellüf etmişler. Biz bir ayda tanzim edemeyiz. Çare ne? Devletçe bir şeydir, oldu. Gidilmese olmaz. Kaşık, çatal gibi bazı mekruh şeyler vardı, diye münafıkane davranmış ise de, 'Murassa çatal ve kaşığı padişaha arz eden ve böyle şeylere alıştıran kendisidir' demiş olduğunu Esat Efendi kaydeylemiştir.

Beş on gün sonra Fransa elçisi mükemmel bir balo vermiştir ve buna davetlilerden bazıları gitmemiştir."

Osmanlı topluluğunda kadın, taassuba karşı devletin başlıca tavizi idi. Taassup için ahlâk, ırz, ırz da bilhassa kadın demektir. İstanbul'da kadınların ırzından yalnız kocaları, ana babaları sorumlu değil idiler. Bütün mahalle halkı aile hayatını kontrol ederdi. Bir eve kadın alındığı haberi duyuldu mu, imam, bekçi ve belli başlı mahalle eşrafı gider, o evi basardı. Çatı arasına ve kümese kadar aramadığı yer bırakmazdı. Sokakta herkes kadın kıyafetine karışmak hakkını kendinde görürdü. Yüzler, eller, kollar ve bacaklar iyice kapanmalı, çarşaflar vücut biçimini hiç sezdirmemeli, peçeler bir süs değil, tam bir örtü olmalı idi. Bazı kibar semtlerde ve Beyoğlu'nda bu disiplin biraz gevşerdi. Fakat harp, pahalılık gibi hadiseler olduğu, veya idare aleyhine dedikodular arttığı vakit, hemen kadın kılığı günün meselesi hâline gelirdi. Kadın erkekle bir arabaya binemezdi. Vapurlarda, tramvaylarda, muhalebici dükkânlarında kadın yerleri perde veya kafesle erkek yerlerinden ayrılmıştı. Mesirelere kadar her yerde harem kısmı vardı.

1908 Meşrutiyetinden sonra dahi meselâ kız mekteplerinde edebiyat hocası harem ağası idi. Batılı tefekkür adamı, bir milletin medeniyetini ölçmek istiyor musunuz, kadına nasıl muamele ettiğine bakınız, der.

Osmanlı topluluğunda bu bir dişi muamelesi idi.

Türkçe oynayan tiyatrolarda kadın rolü, bilhassa Ermenilerde idi. Orta oyununda kadın "zenne"dir: Yani kadın rolünde yaşmaklı bir erkek!

Kaçgöç hemen hemen umumîdir. Evinin kadınlarını yakın erkek ahabları ile tanıştıran açılmış aileler bile, erkek misafirlerini selâmlıkta kabul etmek, "dile düşmemek" zorunda idiler. Rahmetli Müşir Ethem Paşa'nın bir fıkrasını duymuştum. Girit'te vali iken bir konsolosun davetine gitmiş.

Hristiyanlar ve ecnebler kadınlı erkekli imişler. Kendisine:

- Bakınız, biz bu davetlere kadınlarımızla geliyoruz. Siz niçin böyle yapmazsınız? diye sormuşlar.

Pek Fransızca bilmeyen rahmetli Müşir:

- Yoo... demiş, bizde femme maison, clef poche...

Hamdullah Suphi Türkocaklarında Türk kadınıni piyano konserleri veya konferans vermek üzere sahneye çıkardığı zaman, bu, zamanın büyük hâdiseleri arasına geçmişti.

Bununla beraber harem, artık selâmlık duvarını zorluyordu. Edebiyat, kadın davasını tutuyordu. Birinci Dünya Harbi gelince, bu da geri kaldı. Hele bozgunlar üzerine Enver Paşa halk arasındaki dedikoduları durdurmak için kadın tavizine girişti. Çarşafkların ayakların hangi noktasına kadar ineceğini tesbit etmek üzere bir komisyon bile kurulmuştu. Bir gün bir polis müdürü, ada otellerinden birinde bir karı kocanın beraber oturduklarını duyunca, bizzat otele giderek kadını sokağa atmıştı. Çanakkale cephesinde döğüşen büyük rütbeli bir subayın, anaları Alman olan kızları bir gün Alman davetlileri ile buluşmuşlar. Enver Paşa bunu duyunca, cephede harp eden babayı hemen emekliye ayırmıştır. O aileden bir hanımla evli olan bir rüsumat memurunun da vazifesine nihayet verdirmiştir.

Mütareke gazeteleri okununca, Osmanlı saltanatının sanki kadınlar yüzünden batmış olduğunu zannedersiniz. Mondros'ta teslim olmuşuz, kadına hücum. Düşman donanmaları İstanbul limanına demirlemişler, kadına hücum. Hazne dar, o ay maaş çıkmamış, kadına hücum. Gazetelerin birçoğunda İstanbul polis müdürlüğü kadın meselesi ile alâkalanmadığı için tenkit edilmekte idi.

Fakat kadınlar, bilhassa Beyoğlu ve Kadıköy semtlerinde, ecnebi işgali sırasında, hayli serbestleme denemesinde bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal'in anlattığına göre, İsmet ve Fevzi paşalar, devrimlere başlamazdan önce, kendisine evlenmek tavsiyesinde bulunmuşlar. Yeni ve gerçek hürriyet devri, kadınla başlayacaktı. Kadın hayata katılacaktı. Hâlbuki biz 1923'te Ankara'ya gittiğimiz vakit, ora hayatını İstanbul'dan da çok geri bulmuştuk. Ankara'da İstanbul alafrangalarından hemen hemen hiçbir aile yoktu. Çankaya'da oturan birkaç uyanık milliyetçiler, kendi aralarında erkekli kadınlı buluşmakta idiler. Fakat sokak tamamiyle kadınsızdı. Cinsî ahlâk da, bu yüzden, pek aşağı idi. Hatta burada zikretmekten utandığım bir ağız tamimi yapıldığını hatırlıyorum. Mustafa Kemal dar kabı kıracaktı.

Burada devrimci Mustafa Kemal'in hayran kaldığım bir özelliğini anlatmalıyım. Mustafa Kemal, bir Şarklının tamamiyle zıddına, kendi mizaç ve âdetlerini çiğneyerek fikir kahramanlığı etmiştir. Sevdiği musiki alaturka, inandığı Garp musikisi idi. Evinden alaturka musikiyi eksik etmemişken, millî eğitimde yalnız Batı musikisini tutmuştur. Daima musikisiz devrim olmaz, sözünü tekrar eder. "Çocuklarımızın ve gelecek nesillerin musikisi, Garp medeniyetinin musikisidir" derdi. Garp (Batı) musikisinin ancak pek hafiflerinden zevk almakla beraber, hemen hemen bütün inceliklerini kavradığı alaturka musiki ile onun arasında ve alaturka lehine bir mukayese yaptığını hatırlamıyorum.

Kadın anlayışında pek Garplı olduğu söylenemez. Hatta hanımların tırnaklarını boyamasını bile istemezdi. Son derece kıskançtı. Denebilir ki harem eğiliminde idi. Bu onun hissi, mizacı ve alışkanlığıdır. Kafasına göre kadın, hür ve erkekle eşit olmalı idi. Batı medeniyeti dünyasının kadını ile Türk kadını bütün aşağılık duygularından kurtarılmalı idi. Medenî Kanunla Türk kadınına Garp kadınının bütün haklarını veren Atatürk, kendi münasebetlerinde, bırakınız ecnebi erkekle evlenen Türk kadını, ecnebi kadınla evlenen Türk erkeğine bile tahammül etmezdi. Devrimlerin büyük ve eşsiz kahramanı, kendi koyduğu kanunun sonuçları ile karşılaşmak lâzım gelince: "Bize göre değil ha çocuklar..." dedi.

Devrimci ve ıslahatçı Mustafa Kemal, bir beyin adamı idi. Beyni kendi kalbinin de bütün isyanlarını ezerdi. Bir gün bir Türk armasına hangi timsaller konacağı tartışıldığı sırada eski Türk kurdundan bahsedilmesi üzerine:

- Timsal... timsal... insan zekâsıdır timsal, diye haykırmıştı.

Zekâ, akıl ve müsbet ilim, onun saygısı yalnız bunlara olmuştur.

Kadını kurtaracaktı. Kurtarmak için önce açmalı idi. Haremi yıkmalı idi. İlk yapılan işlerden biri, İstanbul tramvayları ile vapurlarındaki perdelerin kaldırılması olmuştur. Gariptir, o sırada pek aydın ve ileri bir İstanbul hanımı ile, Halide Edip'le (Adivar) konuşuyordum. Hanım, Ankara aleyhindeki cepheye katılmıştı: Bana:

- Hem efendim bizim peçelerimize, perdelerimize ne karışıyorsunuz? demişti.

Pek talihsiz adamdı Mustafa Kemal! Fakat talihinden de kuvvetli idi.

Fikirlerini en çok anlayabilecek olanların, rüyalarında görmedikleri ve ilk gençliklerinden beri özledikleri ıslahat tedbirlerini tatbik ettiği zaman, onların mırıldandıklarını görmüştür.

Dikta perde idi. Dikta peçe idi. Kara kuvvetin ve taassubun diktası altında Şark köleliği ömrü sürenler, kendilerini bu diktadan kurtaran inkılâpçıya:

- Ben senden hürriyet istedim mi? demek istiyorlardı.

Kerpiçten bir okulu, galiba bir Rum okulu imiş, Hamdullah Suphi, Türkocağına çevirmişti. Mustafa Kemal ilk defa arkadaşlarını hanımları ile oraya davet etti.

Hâlâ gözümün önündedir. Salonun bir tarafında kadınlar, bir tarafında da erkekler toplu olarak oturmuşlardı. Ayakta yalnız birkaç uyanık hanım vardı. Kadınlar büfeye gidip bir şey yemek için bile kımıldamıyorlardı. Hiç kimseye ailece takdim edilmiyordu. Kadınlar, erkeklerinin göz hapsinde idiler. Mustafa Kemal bize:

- Çocuklar, ayaktaki hanımlara itibar ediniz. İkrâm ediniz. Oturanları kıskandıralım. Yavaş yavaş hepsi kalkar, diyordu.

Yavaş yavaş hepsi, fakat o akşam değil, bir iki yıl içinde yerlerinden kalktılar ve topluluğa karıştılar.

- Elbet, bu açılışta biz de kurbanlar vereceğiz, fakat nihayet alışacaklar, diyordu.

Kadın hareketi büyük bir hızla gelişti. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa davetlerin kadınlı olmasına bilhassa dikkat ederlerdi.

Nihayet hareket Medenî Kanuna, kadınla erkek arasındaki her türlü hukuk farklarının kaldırılmasına kadar gitti. Parola, ileride hiçbir gerilemeye imkân vermeyecek kadar, kadına her meslekte yer vermektir. Kadın milletvekili, belediye azası, hekim, avukat, her şey olmalı idi. Üniversitede erkeklerle beraber okumalı idi. Seçimlerde rey vermeliydi. Taassup şaşırıp kalmalı idi.

Mustafa Kemal büyük bir realisttir. Köy kadınına zorlamamıştır.

Devrimlerinde evrimciliğe bıraktığı tek şey belki de budur. Köyde çok evliliğe dahi göz yummuştu. Köy kadınının kurtuluşu, iktisat ve terbiye şartlarının tamamlanmasına bağlı kalmıştır. Tarlada çalışan kadın, nihayet hür olur. Nihayet bütün haklarını alabilir. Kadın davasında tehlike, harem dışılığıdır.

Meclisteki ve gazetelerdeki taassup çığırtkanları boşuna yoruludular.

Mecliste bir hoca mebus, sık sık kürsüye gelir, "Flôriyye"de denize giren kadınlardan bahseder, dururdu.

Kadın hürriyeti ile Ankara bozkırının katı ve sert yüzü güldü. Ağır ağır yerleşen ecnebi elçilikler, şehir hayatının gelişmesine yardım ettiler.

Davetlerde kadın sayısı gittikçe arttı. Hanımlar bu türlü toplantıların yeni şartlarına kolaylıkla alışıyorlardı. Büyük zorlukları yabancı dil meselesi idi. Ankara'ya bir hayli zaman herkes eğreti gözü ile bakmıştı. Ne Türkler ailelerini getirdiler, ne de Ruslardan gayri ecnebler esaslı yerleşme niyeti gösterdiler. Onlar için başkent, hâlâ İstanbul idi. Ankara'da müsteşar veya başkâtipler nöbet tutar, elçiler ara sıra gelirdi. İngilizler Çankaya'da üç beş odalı bir ahşap ev tutmuşlar, Amerikalılar Evkafın yeni yaptırdığı pek küçük evlerden birini kiralamışlardı. Fransızlar kale yamacındaki Osmanlı Bankasının deposunu bir iki büyük Goblen halısı ile kabul salonuna çevirdiler. Sonradan Fransa'da Başbakanlığa kadar çıkan Albert Sarraut ilk davetlerini bu depoda yaptı. Suareler seyrekli. Başlıca eğlence briç toplantıları idi.

Çankaya Caddesinde ilk elçilik binasını yaptıran Sovyetlerdir. Yanar-söner kasaba elektriği devrinde, büyük ve iyi döşenmiş salonları, uzun müddet, Ankara'nın tek lüksü olarak kalmıştır.

Suriç yoldaş sık sık kalabalık davet yapar, bol votka ve havyar ikram ederdi. Cemiyet hayatına henüz alışan milletvekillerinin bu ikramlara fazla kapılıp merdivenlerden düşerek inmelerinden utanırdık. Bir defa bundan Mustafa Kemal'a şikâyet etmiştik: "Milletvekillerimize Rus elçiliği davetlerinde az içmeleri söylenilse" demiştik. Rahmetli Nuri Conker, "Bu düşmeler sarhoşluktan değildir" diye müdahale etti.

- Ya nedendir? diye sorduk.

- Bu bir raht irtifai meselesidir, dedi. Biz dar basamaklı merdivenlere alışmışız. Biraz dalınca sefaretin geniş ve yüksek basamaklarında

muvaazememizi kaybediyoruz, cevabını vermişti.

Saffet Arıkan, Bend Deresi mahallesinde eski ve küçük bir Ankara evinde otururdu. Bir öğle üstü Fransız sefiri Albert Sarraut ile karısı briç ve çaya davet ederek ikramlarının altında kalmamağa karar vermiş. Edip Servet Tör ve ben, bir iki arkadaş saat altıya doğru toplandık. İki masalık davetli bütün salonu doldurmuştuk. Karı koca pek eğlendiler, çay vakti geçti, yemek vakti geçti, sabaha kadar bizimle kaldılar. Alaca karanlıkta Bend Deresi'nin bir iç sokağında, tam bir Anadolu kasaba dekoru içinde, Albert Sarraut ile karısının yorgunluktan solmuş yüzlerini görmek pek tuhafımıza gitmişti.

Türkler için eski Millet Meclisi binası, yeni yapılan küçük garlar, hepsi toplantı salonları idi. Ankara boş ve harap, hayat taşkındı. Bu bir ihtilâlciler havası idi. Coşkun, şevkli ve daima tetikte bir hava...

Kurtların Yenişehir Caddesine kadar inip, Şehremininin Avrupa'dan getirttiği bronzdan kopye kız heykellerini dışledikleri söylenen bir kış gecesi, Başvekil İsmet Paşa yeni evinde elçilere bir davet vermişti. Gece kar o kadar yağmış ki, otomobiller saplanmışlar, sökülemez hâle gelmişler. İngiliz Büyükelçisi George Clarck yanında müsteşarı ile beraber davetten çıkınca, yürüyerek evine dönmekten başka çare olmadığını görür. Evi de birkaç yüz metre yukarıda. Fakat ara yer bomboş kırılk. Biraz ilerleyince, büyükelçiye bir gülme tutmuş:

- Kurtların bizi parçalaması bir şey değil... Fakat kurtların parçaladığı insanlardan ilk defa olarak kar üstünde frak ve silindir artıkları kalacak... demiş.

Bir aralık garip bir protokol meselesi çıkmıştı. Elçiliklere davet edilenler son dakikada devlet reisi tarafından çağırılınca, elçiye haber gönderip özür diliyorlardı. Bu hayli acayip bir işti. Elçi, sofrasını ve briç masalarını hazırlamıştır. Birkaç gün önce yolladığı davetlerine kabul cevabını almıştır. Tam davet akşamı da birkaç ecnebi misafiri ile kalakalmıştır. Mustafa Kemal'i bir geceyi feda etmek niyetinde olmayanlar, "Devlet reisi çağırınca bütün davetler düşer" diye bir kaide tutturmuşlardı. Hâlbuki Mustafa Kemal bir elçiliğe davet edilmiş olanları serbest bırakırdı. Biz birkaç kişi onun bu iznini esas tutar, kabul edilmiş yemek daveti gibi ecnebiler için büyük bir terbiye ve nezaket meselesinde mahcup olamamağa çalışırdık.

Memleketine dönen bir Amerikan Müsteşarı tam ayrılacağı gün bana:

- Allahısmarladık dostum, artık ayrılıyorruz. Son dakikada size bir şey söylemek istiyorum. Bir büyükelçinin hazırlandığı akşam, yemek sofrasını boş bırakmanızın nasıl kötü bir tesir bıraktığını tasavvur edemezsiniz, demişti.

İngiliz Büyükelçisi Ankara'da İngiltere kralını, Amerikan Büyükelçisi Birleşik Devletler reisini temsil ediyorlardı. Fakat bazı arkadaşlarımız için bir elçiliğe akşam saatinde Mustafa Kemal'e gideceğini söylemek ve onun feda edilmez davetlisi gibi görünmek cakası, her şeyden daha cazibeli görünürdü.

Amiral Bristol, Amerikan temsilcilerinin en sevilenlerinden biri olmuştur. Bir akşam şimdiki Halk Sineması'nın yerindeki küçük kulüp binasındaki davette Mustafa Kemal ile buluştu idi. Devlet Reisi ile birbirlerine o kadar ısındılar ki, sabaha kadar kaldılar. Sonradan duyduğumuz bir hikâyeye göre Mustafa Kemal'e karşı ilk suikast o gece olacakmış. Kulübün karşısı, şimdi İş Bankasının bulunduğu arsa, henüz mezarlıktı. Suikastçılar orada pusu kurmuşlar ve ortalık ağarınca sıvışıp gitmişler. İzmir suikastından, sadece yolda gecikmiş olduğu için kurtulmuş olan Mustafa Kemal, bu vakayı da duyunca:

- Nasıl, ben kendi kendimin polisi değil miyim? demişti.

İzmir'e bir bahane ile tam zamanında gitmemekliğinde kendi hususî bir tedbiri olduğunu söylemişti.

Kuvay-ı Milliye zamanı Mustafa Kemal Ankara'daki ecnebi temsilcileri ile daha içli dışlı imiş. Azerbaycan elçisi, bir yaz gecesi geç vakit atına binmiş, Çankaya'ya gelerek henüz bahçesinde oturan Mustafa Kemal'in sofrasına katılmış.

Mustafa Kemal, resmî ilişkilerinde son derece dikkatli, titiz ve merasimci iken, hususî âlemlerinde ecnebi tanıdıklarından hoşlandıkları ile pek samimî idi. Bu münasebetlerde rütbe ve mevkie bakmazdı. Bizimle pek dostluk eden bir Amerikan baş veya ikinci kâtibine Ankara'dan ayrılacağı vakit, ona verdiğimiz veda topluluğunda bulunmuş ve kendisi ile arkadaşça eğlenmişti.

Ecnebler bir kahramanı daha iyi anlıyorlardı. Mustafa Kemal'in zaferi ne demek olduğunu bizden daha iyi biliyorlardı. Bizim kendisinde fazla gibi gördüğümüz şeylerin, bir millî kahramanın pek tabîî hususiyetleri olduğunu düşünüyorlardı. Mustafa Kemal bir mizaç, büyük bir mizaçtı. Bu mizaç çetin ve yenilmez tehlikelerde ve güçlüklerde görünüp, sonra bir derviş huyu sessizliği bağlayamazdı. Bu mizaç Selânik'te Beyaz-Kule masasında ne ise, Anafartalar'da ve Kocatepe'de de o, Çankaya'daki sofrasında da o idi.

Ankara'da hayat, bir taslak olmaktan kurtulmuyordu. Şehri yapmak lâzımdı.

Bir Şehir Yapmak

Ankara, Atatürk'ün büyük işleri ve eserleri arasındadır. Ankara'nın kuruluş hikâyelerinden bazılarını Cumhuriyet tarihine hatıra olarak bırakmak istiyorum.

Bir devlete bir başkent, bir orduya karargâh gibi seçilmez. Devleti idare edenler, nesillerce bu şehirde oturacaklardır. Birçok kültür merkezleri bu şehirde yerleşecektir. Şehir ikliminin insan sağlığı ve sınırlar üstündeki iyi veya kötü tesirleri bütün memlekette duyulur. Bir başkentte, on iki ay çalışılabilir. Maaş ve geçim hatırı için ancak "ilişilebilen" bir şehir, başkentlik vazifesini yapamaz.

1071 Malazgirt'ten sonra büyük Türk devletlerinin başlıcalarından yalnız biri yaylada bir merkez edinmiştir. Konya, Selçuk devletinin başkenti idi. Osmanlıların ilk payitahtı Bursa, ikincisi Edirne, üçüncüsü İstanbul'dur. Müslüman ve Türk halk İstanbul'a Fatih'ten sonra aktı. Türlü türlü şiveler ve milliyetler, bu şehirde kaynaştılar. Bugünkü şivemiz bu kaynaşmanın eseridir. İstanbullu da, uzak yakın bütün taşralardan göçme pek çeşitli mizaçların bir yoğuruluşu idi. Her Müslüman, hangi ırktan olsa, İstanbul'da Türk olmuştur. İstanbul, dilde ve milliyette kaynaştırıcı, yoğurucu ve birleştirici bir rol oynamıştır. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğunun yalnız idare değil, her bakımdan merkezi haline geldi. Bazı şartlar içinde devlet demek, hemen hemen o demektir. Sırasına göre padişahları değiştiren, hükûmetleri vezirden vezire devreden o idi. Devlet için, her işte ve en başta İstanbul'u düşünmek bir zaruret haline gelmişti.

Tarih, İstanbul'a işsiz ve karıştırıcı halk yığınlarının göç etmesini kolaylaştırdığı için Kanunî Sultan Süleyman'ın bu şehre su getirmiş olduğundan pişmanlık duyduğunu yazar. Bir harp sırasında, İstanbul'un derdinden devlet derdini düşünmeyen bir padişaha, veziri:

- Harp olunca İstanbul'dan çıkıp Bursa gibi bir şehirde oturmak lâzımdır, demişti.

Hanedanlar için taç ve taht, çok defa her şey demektir. İstanbul o kadar her şeydi ki, padişahlar için onun uğruna feda edilmeyecek şey yoktu. Büyük bir vatan müdafaasında İstanbul'dan bir gün bile ayrılmak, hanedan için taçtan, tahttan, devletten ve her ne var ne yoksa hepsinden olmak demektir. Çanakkale muharebesi zamanında düşmanın Akdeniz boğazından geçerek İstanbul'a gelmesi ihtimali düşünüldüğünden Anadolu'da bir merkeze gitmek hatıra gelmişti. Sultan Reşad için de Eskişehir'de bir konak hazırlanacaktı. Bu haberi duyan saraylılar:

- Padişahımızı taşralara götürecekler... diye ağlaşıyorlardı.

Mesele, hanedanın İstanbul'dan çıkmasına gelince, düşmanla mutlaka uzlaşılmalı idi. Taç ve tahtın İstanbul'da kalabilmesi için her şey verilmeli idi.

Fakat memleket sınırı Edirne'ye gelince, yazılmasa ve söylenmese bile, Anadolu'da bir merkez edinmek fikri alttan alta işleniyordu. Devlet bütün müesseseleri ile o kadar şehirleşmişti ki, bir gün İstanbul elden gitse hiçbir şeyimiz kalmayacaktı.

Balkan Harbinden sonra devlet merkezini artık İstanbul'dan Anadolu'ya aktarmak fikri, ilk defa açıkça galiba Mareşal Fon der Golz Paşa tarafından ileri sürülmüştür.

Mustafa Kemal acaba neden Ankara'yı seçti? Meselenin böyle konusu doğru değildir. Mustafa Kemal sadece Ankara'da kalmaya karar vermiştir. Ankara ilk zamanları millî kurtuluş savaşının karargâhı idi. Düşman, onun yakınlarına kadar gelmiş, fakat kapısını zorlayamamıştı. Yer yer birçok bölgelerde Büyük Millet Meclisine karşı ayaklanmalar olmuşken, Ankara, hareketi ve Mustafa Kemal'i sonuna kadar tereddütsüz tutmuştur.

Tutuşunun sebebi kuvvet baskısına verilemez. Çünkü Ankara'da askerî kuvvet daima pek azdı. İrtica, fesat ve tahriklerinin böyle kuvvetleri, çok da olsalar, ne çabuk erittikleri de başka merkezlerde görülmüştür. Sonra din işleri reisliği vazifesini gören rahmetli Hoca Rifat Efendi, pek vatanperver, dürüst ve cesur, bundan başka Ankaralıların da pek saydığı bir adamdı. Sert yaylanın bu çetin karakteri, hemşerileri ile beraber, en güç zamanlarda Mustafa Kemal'e bağlı kalmıştır. Ve sadece inandığından ve inandıklarından!

Bundan başka demiryolu Ankara'da sona ermekte idi. Sakarya günlerinde orası bırakılsa bile yine geri dönüleceğine şüphe yoktu.

Mustafa Kemal Ankara'yı merkez seçmiş değildir. Dediğimiz gibi Ankara'dan çıkmamıştır. Birçok şehir rekabetlerini önlemenin çaresi de bu idi.

Onun için Ankara başkent olabilir mi, olamaz mı? İklimi buna elverişli midir? İleride birkaç yüz bin nüfusu idare edecek su bulunabilecek midir?

Bu çıplak toprak bir gün yeşerebilecek midir? Bu sualler sorulmamıştır.

İhtisas tetkikleri yapılmamıştır. Aydın bir generalimiz:

- Ankara'nın merkezliği geçici bir şeydir. Sıfırın üstünde medeniyet olmaz. Onun için buraya çok masraf etmemeliyiz, diyordu.

Bir başkası:

- Bir müddet kalırız. Yerleşmeğe uğraşırız. Sonunda İstanbul'a gitsek bile, sıkışınca Anadolu'da taşınabilecek bir merkez edinmiş oluruz, diye avunuyordu.

- Bu yüksekliğe kalp dayanmaz. Ankaralı Ermeniler bile ellisine gelince İstanbul'a göçerlermiş, diyenlere rastlıyorduk.

Avrupa'nın başlıca bayındır şehirlerinden biri, Madrid, 655 rakımlıdır.

Münich'in rakımı 526'dır. Ankara 907. Sıfırın çok üstünde medenî merkezler daima kurulmuştur. Mesele su bulmakta, yaşanabilecek bir iklime kavuşabilmektedir. Ankara, bir yayla şehridir. Lion Üniversitesi Climatologie Profesörü Pièry der ki: "Bu iklim, mihnet ve meşakkate karşı koyma terbiyesi veren eşsiz bir mekteptir. Buradaki insan, tabiatın asiliği ile savaşmayı ahlâk edinmiştir. Sıcak memleketlerin yakıcılığı ile olduğu kadar, kutup soğukları ile de uyuşabilir. Bu iklim, inisiyatif kabiliyetini ve moral enerjiyi geliştirir."

Moskova Merkez Biyologie ve Climatologie Enstitüsü profesörlerinden Doktor Aleksandrof da şöyle demiştir: "Osmanlı Türklerinin, anayurt iklimlerine hiç benzemeyen çeşitli dünya bölgelerinde asırlarca yaşayabilmeleri ve buraların hususiyetlerine göre nesil üretebilmeleri, işte bir yayla ikliminin nimetlerinden biridir."

Sakarya, yayla karakterinin bir dayanış zaferi idi.

Fakat biz bütün bu bilgileri sonradan ediniyorduk. Bilhassa ilk on yıllık tecrübeler bizi Ankara'ya daha inandırmıştı. Teknik teferruat ile okurlarımı yormak istemiyorum. Bir iki nokta üstünde durup geçeyim. Ankara bozkır mıdır? 100 rutubet mikyasına göre 55-75 orta derece sayılmaktadır.

Bulutla tam kapalı havayı 10 farz ederseniz, Ankara'nın ortalaması 4,7'dir. Bir yılda Ankara havası 115 gün açık, 86 gün kapalı, 164 gün az çok bulutlu geçer. Yıllık yağışın metrekareye 427 kilograma çıktığı vardır. 220'den aşağı hiç düşmemiştir. Ankara'da bütün mesele ağaçlamada, sıhhi ısıtmada ve iklim hususiyetlerine göre yemektedir. Ankara'da oturanların ağır yemekten sakınmaları lâzımdır. Bütün bu meseleler için etütler vardır. Ankara Belediyesinin, hâlâ neden hepsini bir broşürde toplamamış olmasına şaşıyorum.

Ankara bugün bir şehirdir. Atatürk'ün başladığı, nedense bıraktığımız ağaçlama davasına devam etmekten ve imar hatalarını düzelterek yeni bir hızla devam etmekten başka meselesi kalmamıştır.

Hâlbuki ilk zamanları o bir avuç nüfus için yüz yıkayabilecek kadar su bulmak devlet reisinin ve hükûmetin belli başlı gündelik dertleri arasında idi.

Osmanlılar anıt yapmışlar, fakat şehircilik yapmamışlardı. İstanbul sokaklarının, en zengin saltanat devrinde dahi, bir düğün alayı geçemeyecek darlıkta olduğu için padişah fermanı ile cumbaların yıktırıldığını tarihlerde okuruz. Kanunî devrinde İstanbul'a gelen bir elçi, burası sokağa çıkabilecek bir şehir olmadığı için bütün vaktini evinde geçirdiğini yazar. Bizim dostumuz, ordularımızın zaferine dua ederek İstanbul'da oturan bir genç Macar, Tarabya'dan Boğaziçi'ne baktığı vakit, burası bir başka milletin elinde olsa cennete döneceğini söyler.

Gitgide anıt yapıcılığı kudretini de kaybetmiştik. Osmanlıların son zamanlarında artık hiçbir şey yapmıyorduk, nasıl yapılacağını bilmiyorduk. Mimarî kültürümüzü tamamiyle kaybetmiştik. İmar işleri için elimizde Avrupa örneklerinden Türkçeye çevirdiğimiz belediye nizamname maddelerinden başka bir şey yoktu.

Ankara'yı devlet bütçeden yapacaktı. Bu tabii bir göç masrafı idi. İlk akla gelen şey, Avrupa'dan bir Frenk şehirci çağırarak plân yaptırmak ve hükûmetle dışarıdan gelen memurları yerleştirmekti. Gerçi bir aralık bir Alman geldi. Yenişehir'in çekirdeğini kurdu. Fakat bu da ancak çok parası olanların alabilecekleri bir pahalı evler mahallesi idi. Saracoğlu apartmanları yapılınca kadar, az ve orta maaşlı memurlar, eski evlerde tahtakurulu birer odaya sığınmışlardır. Bir matematik hocasının böyle bir odada iki çocuğu, karısı ve kaynanası ile oturduğunu biliyorum. Hâlbuki yeni Ankara köşkler ve apartmanlarla hemen hemen donanmıştı. Ankara Belediyesinin emrine verilmek üzere, Yenişehir tarafında, geniş topraklar aldığımız vakit kanuna bir tek madde koymağı hatıra getirmemiştik: "Bu arsalar, bina yaptıracak olanlara, yaptıracakları binaya lâzım olduğu kadar ve alındığı yıl kullanılmak şartı ile satılacaktır."

Bir küçük madde daha unutmuştuk: "Ankara Emval-i metrûkesi ve hazne toprakları, Ankara İmar Sandığına sermaye olarak ayrılacaktır."

Çünkü hemen spekülâsyona dalmıştık. Herkes saklayıp ileride satmak

üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir imarlarının başlıca düşmanı spekülasyon olduğunu düşünecek hâlde bile değildik. Bunlar yeni devletin "kusurları" değil, "tecrübesizlikleri" idi. Bizim 1924'te neleri ne kadar bilmediğimiz ve bu memlekette nelerin ne kadar bilinmediği anlaşılmadıkça, Cumhuriyetin başardığı işler hakkında iyi bir fikir edinilemez.

Bundan yirmi beş yıl önce Ankara'da yapılmamış olanların, bugün İstanbul'da yapılmasına bile, arada bunca görgü edinmişken, şimdiki demagoji havası içinde imkân var mıdır?

Milletlerarası bir müsabaka açılması fikri nihayet muvaffak olabildi. Gelen plânları hakem heyeti ile bizzat Mustafa Kemal de tetkik etti. Müsabakayı Profesör Yansen kazanmıştı. Plânın tatbikine başlanması Şükrü Kaya'nın Dahiliye Vekilliği zamanına tesadüf eder. Şükrü Kaya, şehirleri plânlaştırmak davasını bütün Türkiye'ye genişleten kanunları çıkarmakta büyük amel olmuştur. İmar işlerini kolaylaştırmak için İller Bankasını kuran da doğrudan doğruya odur. Lider olarak Mustafa Kemal, hükûmet reisi ve bütçenin hâkimi olarak İsmet Paşa, eyi fikirlerin yürümesi için herkese yardım etmiye hazırdırlar. Fakat bu fikirlerin hepsini kendi kendilerine yaratamazlardı. Her türlü işle kendileri uğraşamazlardı. Onun için birçok eyi teşebbüsler, her ikisinin medenî anlayışlarından faydalanmasını bilen bakanlara nasip olmuştur. Eğer Lütfi Kırdar, Atatürk'ün o devirlerinde İstanbul'a vali olup da İsmet Paşa'dan gördüğü yardımı ondan da görse ve Atatürk'ün sevdiği gayretleri alabildiğine destekliyen teşviklerini bulsaydı, ben derim ki, İstanbul bugün bambaşka bir şehir olur giderdi. İşler, Mustafa Kemal devrinde de, ister istemez adamına bağlı kalmıştır. Adam da "tesadüf" etmeli idi.

Yansen plânının ve umumiyetle plân disiplinciliğinin, spekülasyoncular ve keyifçiler elinde iflâs etmesine yandığım kadar hiçbir şeye yanmam. Bu hatıraları okuyucular arasında bir gün iktidar fırsatını elde edenler olursa, kendilerine hizmet etmek için menfaatçilik ve keyiflik yüzünden Ankara'nın neler kaybetmiş olduğunu kısaca anlatayım. Ta ki Şark kafasının ve mizacının, Atatürk'ün enerjisini bile eriterek, en güzel hayallerimizden birini nasıl söndürmüş olduğunu göresiniz.

Profesör Yansen Atatürk'le ilk buluştuğu zaman masasının üstüne belediye mühendislerinin bir proje taslağını koydu. Bu taslak Ankara Palas oteli ile Belvü oteli ve Ziraat Bankası arkasındaki üçgeni ana caddeye bağlayan yolları gösteriyordu:

-Bu yolların vazifesi nedir, dedi, bu binaları caddeye çıkarmak, değil mi? Hepsini silerek kendisi bir tek yol çizdi:

- Bu tek yol aynı vazifeyi yapar. Eski yollardan artan arsa parçalarını etrafındaki bina ve bahçelere katacaksınız. Bugünkü arsa fiyatı ile bu satacak olduklarınız ve bugünkü yol maliyeti ile yapmaktan vazgeçecek olduklarınız yüz yirmi bin liradan fazla tutar. Hâlbuki siz şehir plânının

bütün teferruatı ile hazırlanması için 120 bin lira harcayacaksınız. Sadece şu küçük mahalle parçasındaki tasarrufunuzla bu parayı kazanmış oluyorsunuz.

Yansen tercümanla konuşmakta idi. Arkasından bir sual sordu:

-Bir şehir plânını tatbik edebilecek kadar kuvvetli bir idareniz var mıdır? Atatürk kızdı. Koca memleketi yedi düvelin elinden kurtarmışız. Bir Ortaçağ saltanatını yıkarak yerine bir yeni çağ devleti kurmuşuz. Bunca devrimler yapmaktayız. Bütün bunları başaran bir rejimin bir şehir plânını tatbik edebilecek kuvvette olup olmadığı nasıl sorulabilirdi? Biraz sertçe cevap verdi. Dik kafalı Prusyalı:

- Belki sizin hakkınız var, dedi, biz Almanya'da bile türlü güçlülere uğruyoruz da, onun için sormuştum.

Sonra plânının prensiplerini izah etti:

-Yepyeni bir şehir kuracaksınız. Size şehircilik sanatının son sözlerini getiriyorum. Dünyaya bir örnek vereceksiniz. Biliyorsunuz, Avrupa şehirleri motörden önce yapılmıştır. Motör eski anlayışları ve nizamları altüst etti. Eskiden otelleri, anıtyapıları ve devlet dairelerini büyük caddeler üstüne dizmek âdeti. Hâlbuki, biliyorsunuz, Paris'teki Champs Elysés Caddesindeki ağaçlar benzin zehrine dayanmadığı için sökülmüş ve yerlerine daha tahammüllü yeni ağaçlar dikilmiştir. (İki cins ağacın ismini şimdi hatırlamıyorum.) Dünyanın en dar yolu hangisidir? Bir metre yirmi santim genişliğindeki demir yolu. Hâlbuki trenler bu yoldan yüz elli kilometre hızla gider. Çünkü insanlar gürültülü ve dumanlı lokomotiflere hususî bir yol vermek, kendileri ya üstünden ya altından köprü ile geçerek onu rahatsız etmemek lâzım olduğunu görmüşlerdir. Paris de Champs Elysée dünya büyük şehirlerinin en geniş caddelerinden biridir. Bu caddede otomobillerin nasıl tıkanıldığını, bu tıkanışlarda süratlerin nasıl yedi kilometreye kadar düştüğünü biliyoruz. Yeni şehirler şimdi motör için aynı şeyi yapmaktadırlar. (Plân taslağındaki Atatürk Bulvarını göstererek) Bu yola bakınız. Onu otomobillere ayırdım. Yan yollar bu caddeyi ancak yarım kilometrede bir kesecekler ve karşılıklı kesmiyecekler, her yan yolun köşesi, caddeye inen arabaları gösterecek gibi açık bırakılacak. Evler, daireler ve apartmanlar geriye doğru yapılacak ve hiçbirinin caddeye kapısı olmayacak. Bu cadde üzerine yaya kaldırımı yapılmıyacak. Yan yolların her biri caddeyi bir bloka bağlayacaktır. Siz istasyondan arabanıza binerek yüz kilometre hızla gideceğiniz yere doğrulacaksınız. Nasıl bir tren istasyona yaklaştığı zaman yavaşlarsa, arabanız gitmek istediğiniz bloka sapmak için süratini kesecek, sizi kapınıza bırakacak ve arka yolların hepsi blokların sonunda kapalı olduğundan, tekrar geri dönerek caddeye çıkacaktır. Tıpkı otomobil yolunuz gibi, blokların arkasında yayalar için bir de yeşil yolunuz olacaktır.

"Bu yolu ucuz ve geliş güzel yapacaksınız. Ağaçlayacaksınız. Nasıl yayalar otomobil yolunu yarım kilometrede bir kesiyorsa, otomobiller de yeşil yolu yarım kilometrede bir kesecekler. Çocuk arabası önünüzde,

yalnız beş yüz metrede bir etrafınıza bakarak, yolun sonuna kadar rahatça gideceksiniz. Bu bloklar içindeki evlerinizde, otellerinizde hiçbir klâkson sesi duymadan rahat uyuyacak, dairelerinizde rahat çalışacaksınız. Sokakta benzin zehri teneffüs etmiyeceksiniz."

Atatürk neşe ile dinliyordu. Profesör, Ankara yollarında hiçbir seyrüsefer memuru bulunmayacağını söylüyordu. Pek işlek yolları birbirinin üstünden veya altından geçirmek için yapılan masrafın, kavşak noktalarında bekletilen seyrüsefer memurlarının on yıllık aylığı karşılığı olduğunu anlatıyordu. Arka dar sokakları ise sapsız yerlerinde o kadar dik bir açı ile döndürüyordu ki, otomobiller ister istemez süratlerini beş on kilometreye indirmeden yollarına devam edemiyeceklerdi. Meskenler, son şehircilik kongreleri kararlarına göre, dört kattan fazla olmamalı idi.

Şehircilik sanatı, yerleşme bölgesinin yüzde dokuzunu umumî parklara ayırmakla kanaat etmiyordu. Her ciğerin hakkı olan havayı her pencereye paylaştıran yeşil saha usulü konmuştu. Devlet daireleri bir mahallede toplanacaktı.

Bir imar komisyonu yapmıştık. Reis bendim. Rahmetli Vali ve Belediye Reisi Nevzat da bu komisyonun azası idi. Bir ecnebi mütehasşısının dediklerini yapmaktan başka elinden bir şey gelmiyen bir belediye reisi olmağa daha ilk günü isyan etti. Açıkça muhalefet de edemiyeceği için, âdet olduğu üzere, devamlı bir baltalama yolu tuttu.

Birçok arsalar spekülâsyoncuların eline geçmişti. Bunlar en başta devlet dairelerinin bir mahallede toplanmak fikrine karşı koydular. Çünkü Ankara'da nüfuz ticaretinin ilk kaynağı, meselâ Cebeci'de ucuz bir arsa almak ve Maarif Vekiline konservatuvarı orada yapmağa karar verdirerek arsasını ona satmaktı. Yansen plânı, devlet dairelerini Atatürk Bulvarı üzerindeki bugünkü yerine topluyor ve hemen yakınında 3000 memur meskeni için de arsalar ayırıyordu. En son bina, Büyük Millet Meclisi olacaktı. Devlet daireleri ile 3000 memur meskeninin yapılacağı bölgeyi kamulaştırmağa karar vermiştik. Başvekil İsmet Paşa:

- Bunun için yüz bin liradan fazla para veremem, dedi.

Devletimiz çok fakir idi. Hepsinin bu para ile alınabilmesi için cadde üstündeki arsaların metrekaresine bir lira koymak lâzımdı. Öyle yaptık. Emniyet anıtının bulunduğu kısımda Atatürk'ün yakın arkadaşları da arsalar edinmişlerdi. Hemen fiyata itiraz ettiler. Atatürk'e durumu izah ettik. Arkadaşlarını itiraz etmekten menetti. Böylece arka taraflara doğru fiyat ine ine bütün sahayı 118 bin liraya devlete mal etmiş olacaktık. Bu sefer Meclisteki spekülâsyoncular:

- Devlet daireleri bir araya toplanamaz, bir hava hücumunda hepsi yıkılıp gider, diye kıyameti kopardılar. Yeni çıkan meseleyi de Atatürk'e götürdük:

- Hepsini ayrı ayrı müdafaa edeceğim yerde bir arada müdafaa ederim, bundan ne çıkar? dedi. Son baltalama da suya düştü. Büyük Millet Meclisinin bu gün yapılmakta olduğu toprakları almak için kamulaştırma masrafına 20 bin lira kadar bir şey eklemek lâzımdı. Kabul etmediler:

- Biz Meclisi oraya yaptırmıyacağız, dediler.

Proje tatbik edilince, Millet Meclisi de nihayet orada yapılmak lâzımgelmiştir. Fakat yıllar geçtiği için 20 bin lira yerine iki buçuk milyon liradan fazla kamulaştırma parası harcanmıştır. Bundan başka mahalleyi Millet Meclisi binası nihayetlendireceği yerde, İçişleri Bakanlığı binası nihayetlendirdiği için, bir anıtyapı olan Meclis geride ve önü kapalı kalmıştır. Gelecek nesiller İçişleri Bakanlığını bir gün yıkacaklardır. Devlet dairelerinin etrafı yeteri kadar açık bırakılmıştı. Afyon Milletvekili rahmetli Ali Bey Bayındırlık Bakanı olduğu vakit, birinci işi, minaresiz kubbe kilise kubbesi demektir, diye yargıtay toplantı salonunun kubbesini yıktırmak olmuştur. Böylece bütün ses tekniği bozulmuştur. Ali Bey, Atatürk'ün geçici kabrinin bulunduğu eski müze binasının da minaresiz bir kubbesi olduğunu görmemiş olabilir mi idi? Rahmetlinin ikinci işi:

- Bu kadar boş toprak bırakılır mı? diye daireler semtinin umumî ahengini bozarak şuraya buraya dilediği üslupta yapılar kondurmak olmuştur.

Yansen şehir plânını yaptığı vakit, onun bir yandan Çankaya, bir yandan telsizler istikametine doğru genişliyeceğini ve istasyon arkasının da endüstri bölgesi olacağını düşünmüştü. Şehir Çankaya yolunun etrafına alabildiğine yayıldı. Profesör bu hâdiseyi kabul etmek lâzım geldiğini, ancak istasyon yerini de aynı geliştirmeye uydurmak zarureti baş gösterdiğini izah etti. Henüz gar binası yapılmamıştı. Yeni istasyon meydanı, Dil-Tarih Fakültesinin karşısı olacaktı. Ankara'ya gelenler bugünkü istasyonla köprü arasındaki mesafeyi kazanmış olacaklardı. Mahalleler ortasındaki bugünkü manevra istasyonu rezaleti olmayacaktı.

Gitmiş, Bayındırlık Bakanını görmüş. Ali Bey:

- Ben öyle fikrinden cayan mütehassıs istemem, demesin mi?

Profesör ters pürs otele geldi. Ali Bey bir binadan çok fazla bir makine olan gar binasını da müsabakaya bile koymadan, o zaman Bayındırlık Bakanlığına bağlı Yüksek Mühendis Mektebi diplomalılarından bir gence yaptııvermiştir. Başına buyruk ve inatçı idi.

Rahmetli Nevzat:

-Malatya'da dağ başında yollar yapmışım. Yansen bana şehir içinde sokak yapmayı mı öğretecek? diyordu.

Ve bir göstermelik olmak üzere parasının çoğunu, Atatürk'ün daima geçtiği bulvarı, plân disiplininin tersine, süslemek için harcıyordu.

Hacettepe Evkafındı. İmar Kanununun verdiği hakka dayanarak hiç parasız belediyeye devretmiştik. Uzun müddet el bile dokundurmadı ve arkadan arkaya, oraya bir mektep yapılması için Millî Eğitimi teşvik etti. Bir gün Başvekil İsmet Paşa Çankaya'dan dairesine gelirken, yanında bulunan valiye Hacettepe'yi gösterir:

- Neden burasını ağaçlamıyorsunuz? diye sorar.

Biraz sinirlice sorduğu için tepe hemen o mevsim park olmuştur.

Akköprü'den gelen yol ile Meclis önünden istasyona inen yolun kesiştiği yerde:

- Yeni şeyler yapmak için paraya ihtiyacınız var, bu iki yolu birbirinin altından üstünden geçirmek için şimdilik masraf etmeyiniz, diyerek, şehir mütehassısı tarafından bugünkü yuvarlak projesi yapılmıştı. Belediye Reisi bunu tatbik ettirmeyi âdeta bir şeref meselesi hâline soktu. Otomobiller yavaşlıyarak geçmek zorunda oldukları için Atatürk'e burada suikast yapmak kolay olacağı ve mesuliyeti üstüne almayacağı iddiasına kadar gitti. Atatürk bizzat geldi, meseleyi tetkik etti:

- Yuvarlağı belki biraz daha daraltmak lâzım, ama fikir doğrudur, yaptırınız, dedi.

Belediye Yansen plânının kavşak prensiplerini nerede tatbik etmemişse, orada kazalar olmuştur ve senelerden beri seyrüsefer memuru beklemektedir. Yalnız bu yuvarlağın olduğu yerde hiçbir kaza olmamıştır ve hiçbir seyrüsefer memuru beklememiştir.

Profesör:

- Tuhaf zat bu valiniz, evinde iki ampulü yanmasa bir elektrikçi çağırır. Tesisata el sürmez. Çünkü elektrikte ölüm vardır. Ölüm olmadığı için benim plânıma durmadan karışıyor. Hâlbuki şehircilik, elektrik tesisciliğinden çok daha ince bir sanattır, diye söylenirdi.

Şehir plânında evsiz fakirlere verilmek üzere bir ucuz arsalar bölgesi ayrılmıştır. Bu arsalar her isteyene parasız da verilebilecek fakat yapılanlar ufak kulübeler de olsa bir mühendisin kontrolü altında bulunacaktı. Tam merkezde mektep, çarşı ve dispanser gibi umumî tesisler için bir yer ayrılacaktı. Belediye bu vazifesini de bir yana bıraktı. Dışarıdan gelenler Ankara Kalesi tarafındaki sırtlarda ilk gecekonduları tecrübe ettiler. İmar Komisyonu yıkılma kararı verdi, vilâyet ve belediye aldırış bile etmedi. Türkiye'de gecekondu faciası, işte o zamanlar Ankara Belediyesinin imar plâncılığını bu türlü baltalamasından aldı, yürüdü.

Şimdi, Ankara'da bir kaçak şehir var! Bir bütün şehir... Kale etrafındaki dağları kaplıyan bir şehir... Çok defa kendi kendime düşünür sıkılırım:

- Türklerin şehirciliği mi? Yenişehir taraflarında gördüğünüz bir Avrupalı şehircinin plânı...

Ve bir dev parmak bana dağ mahallesi ve yayıntılarını gösterir gibi olur:

- Onların asıl medeniyeti ve kültürü işte bu.. der.

Bizim polisin elinden bir yankesici kaçamaz, fakat bir ev, bir mahalle, bir şehir kaçabilir. Buna akıl erdirebilir misiniz?

Kusur halkta mı? Hayır, bizim şehir plâncılığını anlayışımızda! Ankara plânında bu türlü fakir ve işçi evleri için ayrılan bölge o vaktin ucuzluğu ile hemen hemen hiçe kamulaştırılacaktı ve arsa parası olmıyan, çalışarak, didinerek bir yuva edinmek isteyenlere orada yer gösterilecekti. Yapmadık, Şimdi yapmağa çalışmalıyız. Şehirler ebedîdirler: Plânlarındaki bozukluklar düzeltilmek ve yanlışlar geri alınmak için hiçbir zaman geç sayılmaz ve olup bittiler ne kadar ehemmiyetli olsa da, onları köklerinden temizleyecek tedbirler alınmaktan kaçınılamaz.

Bir gün imar mütehassısına Atatürk'ün yakınlarından biri için yaptıracığı bir ev projesi getirmişlerdi. Mütehassıs Örley bana geldi:

- Çankaya'dan getirdikleri için tasdik ettim. Fakat bu sokağa dükkân yapılmayacak, dedi.

Atatürk meseleyi duyunca:

- Bizim için plân bozulmaz, hemen dükkânı hazfettiriniz, emrini vermişti. O ev şimdiki Mithatpaşa Caddesinde dükkânsız yapılmıştır.

Fakat bir İstanbul Milletvekili, garaj bahanesi ile aynı sokaklardan birinde dükkân "kaçırdı". Bir başka milletvekili kat "kaçırdı". Belediye göz yumdu.

Ve tıpkı İstanbul'da spekülâsyoncu ve arsa vurguncularının Prost'a oynadığı oyunu, Ankara'da yabancı şehircilere oynadılar. Yerli imar, Orta Anadolu'da, hiç şüphesiz bugüne kadar harcadığımızdan daha az masrafla elde edeceğimiz yeryüzünün en ileri şehri hayalini mahvetti.

Yerli imara yıllarca hâkim olanlardan biri, Ankara'ya on parasız gelmişti.

Yüz binlerce lira kazandı ve parasını Amerika'ya aktardı. 1945'te New-York'a gittiğim vakit, Ankara'daki ecnebi inşaatından çalan bir hırsız mühendisle onun şirket kurmuş olduğunu öğrenmiştim.

Mesele basit değil midir? Bir dönüm içinde bir kır evi disiplinine göre bir metre arsa fiyatının bir lirada karar kıldığını düşünürseniz, aynı yerde bitişik ve dört katlı apartman sistemi bu fiyatı on liraya, yirmi liraya çıkarır.

Müsaadeyi verenler spekülâsyoncularla ortaktırlar. Onun için nerede arsacılar lehine bir plân değişikliği duyarsanız, hemen hırsızlığa hükmediniz.

Ankara'da milyonlar çalınmıştır. İstanbul'da milyonlar vurulmaktadır.

Sabit olmuştur ki, Mustafa Kemal, şapka ve Lâtin harfleri devrimlerini başaraabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir plânını tatbik edebilecek kuvvette bir idare kuramamıştır.

Çünkü bu, Atatürk'ün devrimleri ile halletmeğe çalıştığı medeniyet ve kültürün meselesidir.

Şimdi İsrail Akdeniz kıyılarında tam Yansen prensiplerine göre yepyeni bir şehir kurmak üzeredir. Plânlarını Avrupa gazetelerinde gördüm. Bir gün gıptalar içinde onun seyrine gideceğiz. Hırsızlar ve gericiler olmasaydı, o şehrin daha büyük, daha zengin ve daha tamamının çoktan Anadolu yaylasında kurulmuş